

ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΕΣ ΟΔΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Λίλη Πέππου¹, Άννα Μπεχράκη², Νίνα Βαφέα³, Γιώργος Κωστελέτος⁴, Αλεξάνδρα Πάλλη⁵, Μίνα Μαρούγκα⁶, Λήδα Ελευθεριάδη⁷, Κυριάκος Σουλιώτης⁸, Μαρίνα Οικονόμου⁹

¹ Ψυχολόγος MSc, Ερευνήτρια Δημόσιας Υγείας, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

² Κοινωνιολόγος MSc «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας – Πρόληψη Ψυχιατρικών Διαταραχών», Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

³ Ψυχολόγος, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁴ Διδάκτωρ Φιλοσοφίας και Ερευνήτης Ε.Κ.Π.Α., Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁵ Κλινική Ψυχολόγος PhD, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς», Συνεργάτης Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών και Ιατρικής Ακριβείας «Κώστας Στεφανής» (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)

⁶ MSc Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, MSc Συμβουλευτικής Ψυχολογίας & Ψυχοθεραπείας, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁷ Κλινική Ψυχολόγος MSc, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁸ Καθηγητής Πολιτικής Υγείας, Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

⁹ Καθηγήτρια Ψυχιατρικής, Ιατρική Σχολή Ε.Κ.Π.Α., Επιστημονικά Υπεύθυνη των Δράσεων 8 και 10 του Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

BOX. Ορολογία

Αιτούντες άσυλο: τα άτομα που αναγκαστικά έχουν εγκαταλείψει τη χώρα τους, αλλά η αίτησή τους για χορήγηση ασύλου βρίσκεται σε εκκρεμότητα.

Απο-στιγματιστικές παρεμβάσεις: παρεμβάσεις που αποσκοπούν στη μείωση των προκαταλήψεων και στην προαγωγή της κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Ενσυνειδητότητα: η επίγνωση που προκύπτει από την ηθελημένη στροφή της προσοχής στο «εδώ και τώρα» με μη επικριτική διάθεση (Kabat-Zinn, 2003).

Κοινωνικό στίγμα: οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι προκατειλημμένες στάσεις και οι διακρίσεις εις βάρος μιας κοινωνικής ομάδας, συνήθως μειονότητας.

Προκατάληψη: «μία άδικη αρνητική στάση απέναντι σε μια κοινωνική ομάδα ή σε κάποιο άτομο που ανήκει στην ομάδα αυτή» (Dovidio, 2001).

Πρόσφυγες: «τα άτομα που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους εξαιτίας συγκρούσεων, διώξεων, πολέμων ή φυσικών καταστροφών και στους οποίους η άρνηση θα επέφερε θανατηφόρες συνέπειες».

Ρεαλιστική Απειλή: το αίσθημα αντιλαμβανόμενης απειλής ότι τα άτομα μιας εξω-ομάδας απειλούν τους πόρους, την ασφάλεια και τη δύναμη μιας ενδο-ομάδας.

Συμβολική Απειλή: το αίσθημα αντιλαμβανόμενης απειλής ότι τα άτομα μιας εξω-ομάδας απειλούν τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα μιας ενδο-ομάδας.

Εισαγωγή/ Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Το προσφυγικό ζήτημα ως πρόκληση παγκόσμιας εμβέλειας

Την τελευταία δεκαετία, ο αναγκαστικός εκτοπισμός εκατομμυρίων ανθρώπων ανά την υφήλιο εξαιτίας πολέμων, συγκρούσεων, παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ακόμη και διώξεων λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις. Σύμφωνα με στοιχεία της Έπαυσης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, ενώ το 2012 εκτοπιζόταν αναγκαστικά ο 1 στους 167 ανθρώπους, το 2021 ο αριθμός αυτός ανήλθε σε 1 προς 88 (UNHCR, 2022). Ειδικότερα, εντός του 2021, 89,3 εκατομμύρια άτομα εκτοπίστηκαν αναγκαστικά, με τα 27,1 εκατομμύρια να είναι πρόσφυγες και τα 4,6 εκατομμύρια αιτούντες άσυλο (τα υπολειπόμενα 53,2 εκατομμύρια αποτελούν εσωτερικά εκτοπισμένους πληθυσμούς). Αν και δεν περιλαμβάνεται επίσημα στην ετήσια αναφορά της Έπαυσης Αρμοστείας για το 2021, στις αρχές του 2022 και εξαιτίας του πόλεμου στην Ουκρανία, γίνεται μνεία για εσωτερικό εκτοπισμό 7 εκατομμυρίων Ουκρανών, ενώ έχουν καταγραφεί 6 εκατομμύρια κινήσεις Ουκρανών προσφύγων προς το εξωτερικό. Επομένως, η διεθνής κοινότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με τη μεγαλύτερη και ταχύτερη κρίση αναγκαστικού εκτοπισμού από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η πλειοψηφία των προσφύγων, που προέρχεται από Ισλαμικές χώρες, καταφεύγει κατά κύριο λόγο σε χώρες χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος (UNCHR, 2022). Μολονότι για πολλούς πρόσφυγες η επιθυμητή λύση θα ήταν η επιστροφή στην πατρίδα τους με την αποκατάσταση ασφαλών συνθηκών διαβίωσης, αυτό δεν είναι εφικτό εξαιτίας των συνεχιζόμενων συρράξεων, της πολιτικής αστάθειας, της ανασφάλειας και των δυσκολιών κατά τη διεκδίκηση της παρουσίας τους. Αξίζει να σημειωθεί πως σύμφωνα με τη σχετική έκθεση της Έπαυσης Αρμοστείας για το 2021, μόνο 429.300 άτομα (από τα 31,7 εκατομμύρια) επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους (UNHCR, 2022). Συνεπώς, η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να βρεθεί σε μια συνθήκη παρατεταμένης εξορίας. Την ίδια στιγμή, οι αναπτυσσόμενες χώρες - κυρίως χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος - δέχονται δυσανάλογα υψηλά ποσοστά προσφύγων, με αποτέλεσμα να προσπαθούν να καλύψουν τόσο τις αυξημένες ανάγκες των πολιτών τους, όσο και τις ανθρωπιστικές ανάγκες των προσφύγων (UNHCR, 2016b). Αυτό, με τη σειρά του, επιφέρει δυσμενείς συνέπειες τόσο στις χώρες αυτές όσο και στους πρόσφυγες. Επιπλέον, καταγράφονται αυξημένα ποσοστά θνησιμότητας κατά την αναγκαστική

μετακίνηση. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το 2015 περισσότεροι από 5.350 πρόσφυγες πέθαναν στην προσπάθειά τους να διασχίσουν τη Μεσόγειο (IOM, 2016).

Παρά τις επίσημες δεσμεύσεις των Δυτικών χωρών για την προστασία των προσφύγων, όπως αυτές προσδιορίζονται στη Σύμβαση της Γενεύης, οι πληθυσμοί των χωρών αυτών συχνά θεωρούν πως η ευημερία των προσφύγων είναι εις βάρος της δικής τους (UN Secretary General, 2016).

Επομένως, η μαζική εισροή προσφύγων, σε συνδυασμό με την εφαρμογή περιοριστικών ως προς τους πρόσφυγες πολιτικών από τις χώρες φιλοξενίας, καθιστά την προσφυγική κρίση μια συνεχιζόμενη πρόκληση παγκόσμιας εμβέλειας. Ανάμεσα στα κρίσιμα ζητήματα που εγείρονται, περιλαμβάνεται και η επιτυχής ενσωμάτωση των προσφύγων στη χώρα φιλοξενίας, με την αρμονική συνύπαρξή τους με τους γηγενείς πληθυσμούς. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του κοινωνικού στίγματος, δηλαδή των στερεοτυπικών αντιλήψεων, των προκατειλημμένων στάσεων και των διακρίσεων εις βάρος των προσφύγων, αποκτά βαρύνουσα σημασία (Berry, 1997). Επιπλέον, οι προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων αποδεδειγμένα συνδέονται στενά με τις εκλογικές συμπεριφορές και τον βαθμό αποδοχής των κυβερνητικών πολιτικών που αφορούν στη διαχείριση των προσφύγων (Hartley & Pedersen, 2007; Verkuyten, 2004).

Στάσεις απέναντι τους Πρόσφυγες

Συγκλίνοντα ευρήματα στοιχειοθετούν στερεοτυπικές αντιλήψεις και αρνητικές στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες σε αρκετές δυτικές χώρες (Haslam & Holland, 2012). Ειδικότερα, δημοσκόπηση του IPSOS αναφορικά με το προσφυγικό ζήτημα που διενεργήθηκε τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 2016 σε 22 χώρες κατέγραψε το 40% σχεδόν των συμμετεχόντων να συμφωνεί με το κλείσιμο των συνόρων, με την άποψη αυτή να συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά στις ΗΠΑ (54%), την Ιταλία (52%) και τη Γαλλία (52%) (Ipsos, 2016). Επιπροσθέτως, περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες ήταν σύμφωνοι με την άποψη ότι οι τρομοκράτες παριστάνουν τους πρόσφυγες και προσπαθούν να εισέλθουν στη χώρα για να προκαλέσουν βία και καταστροφή (61%), καθώς και με την άποψη ότι όσοι ξένοι επιθυμούν να εισέλθουν στη χώρα τους ως πρόσφυγες δεν είναι στην ουσία πρόσφυγες, αλλά έρχονται για οικονομικούς λόγους και για να εκμεταλλευθούν τις υπηρεσίες πρόνοιας (51%, Ipsos, 2016). Παράλληλα, μελέτη που διενεργήθηκε σε 10 κράτη μέλη της ΕΕ τον Απρίλιο - Μάιο του 2016 κατέδειξε πως το 59% των ερωτηθέντων πιστεύει πως οι

πρόσφυγες θα αυξήσουν τις πιθανότητες τρομοκρατικής δράσης στη χώρα τους και το 50% πως οι πρόσφυγες είναι βάρος, επειδή καταλαμβάνουν τις θέσεις εργασίες και εκμεταλλεύονται τα κοινωνικά επιδόματα (Wike et al., 2016). Στην ίδια έρευνα διαπιστώθηκε πως οι στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες επηρεάζονται από τις κοινωνικές στάσεις απέναντι στους Μουσουλμάνους, με τους ερωτηθέντες που διατηρούν αρνητικότερες στάσεις απέναντί τους να θεωρούν τους πρόσφυγες πιο «απειλητικούς». Ακόμη, τα άτομα που ιδεολογικά τείνουν προς την άκρα δεξιά βρέθηκαν να διατηρούν αρνητικότερες στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες.

Πέραν της αποτύπωσης των στάσεων του γενικού πληθυσμού, ολόένα και περισσότερες μελέτες προσπαθούν να διερευνήσουν τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες προκειμένου να οδηγήσουν στον σχεδιασμό τεκμηριωμένων παρεμβάσεων και πολιτικών. Πρόσφατη μετα-ανάλυση της διεθνούς βιβλιογραφίας, αλλά και μη δημοσιευμένων μελετών, κατέδειξε ότι 70 μελέτες πληρούν τα μεθοδολογικά κριτήρια της συστηματικής ανασκόπησης (Cowling et al., 2019). Αναφορικά με κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές, το αρσενικό φύλο, η θρησκευτικότητα, ο εθνικισμός, ο πολιτικός συντηρητισμός και το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο φάνηκαν να συνδέονται με αρνητικότερες στάσεις. Ωστόσο, η πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες αποτελούν απειλή τόσο σε συμβολικό όσο και σε ρεαλιστικό επίπεδο εντοπίστηκε ως ο ισχυρότερος καθοριστικός παράγοντας των αρνητικών στάσεων.

Η ρεαλιστική και η συμβολική απειλή αποτελούν πτυχές της Θεωρίας Διομαδικής Απειλής (Stephan & Stephan, 2000). Η εν λόγω θεωρία διέφερε από τις προηγούμενες που αφορούσαν στη διαμόρφωση των προκαταλήψεων σε δύο βασικά σημεία. Αφενός, αν και οι περισσότερες μελέτες της ρεαλιστικής ομαδικής σύγκρουσης (realistic group conflict) και του συμβολικού ρατσισμού (symbolic racism) επικεντρώνονταν στις στάσεις των λευκών απέναντι στους μαύρους (Bobo, 1983), η Θεωρία Διομαδικής Απειλής είναι ευρύτερου προσανατολισμού και εξετάζει πώς τα μέλη μιας μειονότητας, καθώς εξίσου και μιας πλειονότητας, αντιλαμβάνονται ως απειλή την άλλη ομάδα (Stephan et al., 2002). Αφετέρου, ενώ οι προηγούμενες θεωρίες αφορούσαν σε πραγματική απειλή, η Θεωρία Διομαδικής Απειλής εστιάζει στην αντίληψη ότι μία εξω-ομάδα απειλεί τη δύναμη, τους πόρους και την ασφάλεια (ρεαλιστική απειλή) ή τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα (συμβολική απειλή) μιας ενδο-ομάδας και η αντίληψη αυτή είναι ικανή να εγείρει αρνητικές ψυχολογικές συνέπειες. Αρκετές έρευνες τεκμηριώνουν την ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στη ρεαλιστική απειλή και τις προκαταλήψεις (Islam & Jahjah, 2001), καθώς και

την επιρροή της συμβολικής απειλής σε αυτές (Sears & Henry, 2003). Σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε στην Αυστραλία αναφορικά με τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες και τους παράγοντες που τις διαμορφώνουν, κατεγράφησαν υψηλά ποσοστά αρνητικών στάσεων με τη συμβολική και τη ρεαλιστική απειλή να αποτελούν ισχυρούς προγνωστικούς παράγοντες (Schweitzer et al., 2005). Αξίζει να σημειωθεί ότι απ' όλες τις μεταβλητές του μοντέλου, η ρεαλιστική απειλή κατέχει την ισχυρότερη συσχέτιση. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η προαναφερθείσα μετα-ανάλυση των 70 μελετών ως προς τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες (Cowling et al., 2019). Ανάμεσα σε κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, ιδεολογικούς παράγοντες και την αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική και συμβολική απειλή, οι τελευταίες δύο μεταβλητές βρέθηκαν να έχουν τις ισχυρότερες συσχετίσεις.

Ενώ το διομαδικό άγχος έχει βρεθεί να αυξάνει τις προκατειλημμένες στάσεις κατά την επαφή με κάποιο μέλος μιας εξω-ομάδας, η ενσυναίσθηση έχει βρεθεί να τις μειώνει (Al Ramiah & Hewstone, 2013; Batson et al., 1997; Pettigrew & Tropp, 2008). Η ενσυναίσθηση αποτελεί ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, που περιλαμβάνει τόσο συναισθηματικά όσο και γνωστικά στοιχεία (Davis, 1983; Decety & Jackson, 2004). Η συναισθηματική συνιστώσα αναφέρεται στην ενσυναίσθητική ανησυχία και τη συμπάθεια και περιλαμβάνει την ικανότητα του ατόμου να βιώνει τα συναισθήματα που νιώθει κάποιο άλλο άτομο. Η γνωστική συνιστώσα (perspective taking) αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να κατανοεί την εσωτερική κατάσταση του άλλου. Αν και οι δύο συνιστώσες είναι αλληλένδετες, ωστόσο καθορίζονται από διαφορετικά νευρωνικά κυκλώματα που δεν αλληλεπικαλύπτονται (Decety & Jackson, 2004). Όσον αφορά τη συσχέτιση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες, μελέτη στην Αυστραλία κατέδειξε πως τα άτομα εκείνα τα οποία επιδείκνυαν περισσότερη ενσυναίσθηση ήταν πιο υποστηρικτικά σε πιο ανεκτικές και περιεκτικές νομοθετικές ενέργειες ή πολιτικές σε σχέση με την αποδοχή των προσφύγων, συγκριτικά με εκείνα τα άτομα που ήταν λιγότερο ενσυναίσθητικά (Hartley & Pedersen, 2007). Παρόλα αυτά, η μετα-ανάλυση των 70 μελετών για τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες και τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες δεν εισέφερε στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τις προκαταλήψεις (Cowling et al. 2019). Οι ερευνητές απέδωσαν το εύρημα αυτό στον περιορισμένο αριθμό μελετών στο θέμα (4 μελέτες) και συνέστησαν περισσότερη διερεύνηση του εν λόγω ζητήματος.

Παράλληλα, πρόσθετα στην ενσυναίσθηση και τη ρεαλιστική και τη

συμβολική απειλή, δύο νέα και αναδυόμενα πεδία έρευνας, τα οποία συνδέονται με την ενσυναίσθηση και ενδεχομένως το διομαδικό άγχος, μπορούν να ενισχύσουν την κατανόηση του θέματος και να φωτίσουν πιθανές καινοτόμους οδούς παρέμβασης για τη μείωση των προκαταλήψεων απέναντι στους πρόσφυγες και την προαγωγή της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης. Το πρώτο πεδίο αφορά στην ενσυνειδητότητα (mindfulness) και το δεύτερο στα ηθικά θεμέλια (moral foundations).

Ενσυνειδητότητα (mindfulness)

Η ενσυνειδητότητα έχει οριστεί κατά κύριο λόγο ως η επίγνωση που προκύπτει από την ηθελημένη στροφή της προσοχής στο «εδώ και τώρα» με μη επικριτική διάθεση (Kabat-Zinn, 2003). Τις τελευταίες δεκαετίες ολοένα και περισσότερες μελέτες στοιχειοθετούν τη σημασία της στη μείωση του στρες, του άγχους και της κατάθλιψης, καθώς και στη βελτίωση της ψυχικής ευεξίας (Eberth & Sedleimer, 2012; Gu et al., 2015; Khoury et al., 2015; Soysa & Wilcomb, 2015), ενώ πρόσφατα έχει αναγνωρισθεί και η δυνατότητα σύνδεσής της με τη μείωση των προκαταλήψεων. Ωστόσο, οι τρόποι με τους οποίους επιτυγχάνεται αυτό δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς και συνιστούν ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο παρέμβασης.

Προτού αναδείξει κανείς τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να σχετίζεται η ενσυνειδητότητα με τις προκαταλήψεις, αξίζει να γίνει αναφορά στην εννοιολογική της κατασκευή, δηλαδή στα επιμέρους συστατικά της στοιχεία, καθώς βιβλιογραφικά συναντάται μεγάλη ετερογένεια τόσο στη χρήση του όρου όσο και στην ερευνητική αποτύπωσή του. Σε μία επεξεργασία θεωρητικών και εμπειρικών μελετών με αντικείμενο την εννοιολογική κατασκευή της ενσυνειδητότητας, οι Nilson και Kazemi (2016) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι 4 είναι οι βασικές πτυχές της: i) επίγνωση και προσοχή (awareness and attention), ii) επικέντρωση στο «εδώ και τώρα» (present-centredness), iii) επίγνωση/παρατήρηση των γεγονότων που συμβαίνουν εκτός του σώματος και iv) καλλιέργεια του χαρακτήρα, της εναισθησίας και της εσωτερικής γαλήνης. Ωστόσο, οι συγγραφείς προσέθεσαν και τη διάσταση της ηθικής ενσυνειδητότητας, δηλαδή την αξιοποίηση της ενσυνειδητότητας για το κοινωνικό καλό και όχι για προσωπικό όφελος. Πρόσθετα σε αυτό, η άσκηση της ενσυνειδητότητας ενθαρρύνει τα άτομα να αναγνωρίζουν απλώς την παρουσία ερεθισμάτων (σωματικών, συναισθημάτων, σκέψεων κ.τ.λ.) και όχι να αντιδρούν σε αυτά, οδηγώντας κατ' αυτόν τον τρόπο σε μια μη-επικριτική θεώρηση του περιβάλλοντος και σε ευελιξία στη σκέψη (Grossman, 2015; Hayes et al., 2002). Υπό το

πρίσμα αυτό, εφόσον τα άτομα που έχουν ενσυνειδητότητα είναι λιγότερο πιθανό να κρίνουν γεγονότα, καταστάσεις και άλλους ανθρώπους, ενδέχεται να στηρίζονται λιγότερο στην ενεργοποίηση στερεοτύπων κατά τη λήψη αποφάσεων (decision-making) ή κατά τη διαμόρφωση των κοινωνικών τους στάσεων (Grossman, 2015; Yusainy & Lawrence, 2014). Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους. Αφενός η ενσυνειδητότητα μπορεί να οδηγεί σε μια διαδικασία αυτο-ρύθμισης (self-regulation) (Gervais & Hoffman, 2013) ή/και από-αυτοματοποίησης (de-automatization) (Kang et al., 2013) των γνωστικών λειτουργιών, που επιτρέπει στο άτομο να μην αντιδρά τυφλά ή αυτόματα και, επομένως, μειώνεται η πιθανότητα να στηριχθεί σε στερεοτυπικές ή καλά μαθημένες (well-learned) αντιδράσεις και συμπεριφορές. Με άλλα λόγια, τα άτομα με υψηλή ενσυνειδητότητα στηρίζονται λιγότερο στις αυτόματες διαδικασίες, όταν ερμηνεύουν το περιβάλλον τους. Αφετέρου, η ενσυνειδητότητα μπορεί να οδηγεί σε μειωμένο άγχος, όταν κανείς συναντά νέα ερεθίσματα ή ανθρώπους, με αποτέλεσμα να ευνοεί την ανάπτυξη αυτόματων γνωστικών διαδικασιών που ενθαρρύνουν την αξιολόγηση των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος με μη επικριτικό τρόπο. Παραδείγματος χάρη, έχει προταθεί πως η ενσυνειδητότητα προάγει μια πιο ανοιχτή και δεκτική απόκριση σε δύσκολα ή απειλητικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, μειώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις αρνητικές εκτιμήσεις και το αντιλαμβανόμενο στρες. Ταυτόχρονα, ενισχύει την ικανότητα του ατόμου να διαχειρίζεται καταστάσεις που είναι δύσκολες, απειλητικές ή επιβλαβείς. Ως εκ τούτου, δεν είναι ότι η ενσυνειδητότητα απο-αυτοματοποιεί τις γνωστικές διεργασίες καλά μαθημένων αντιδράσεων, αλλά στηρίζει την απόκτηση αυτοματοποιημένων γνωστικών διεργασιών που περιλαμβάνουν θετικότερες εκτιμήσεις του περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με μια ανεπτυγμένη ικανότητα διαχείρισης στρεσογόνων ερεθισμάτων (Weinsten et al., 2009).

Αν και θεωρητικά μπορεί να τεκμηριωθεί η συσχέτιση ανάμεσα στην ενσυνειδητότητα και τις μειωμένες προκαταλήψεις, στην πράξη τα ευρήματα είναι αντιφατικά. Μελέτες που αξιοποιούν πειραματικά την ενεργοποίηση της ενσυνειδητότητας (priming) καταδεικνύουν ότι μειώνει τις αυτόματες συνδέσεις (Schimchowitsch & Rohmer, 2006; Lueke & Gibson, 2015). Για παράδειγμα, το να ακούει κανείς ένα σύντομο μαγνητοφωνημένο αρχείο ενσυνειδητότητας βρέθηκε να οδηγεί σε μείωση των προκαταλήψεων σε βάρος ατόμων μεγαλύτερων σε ηλικία και μαύρων, καθώς και σε χαμηλότερες διακρίσεις εις βάρος τους σε ένα παιχνίδι εμπιστοσύνης (Lueke & Gibson, 2015). Παρομοίως, προγράμματα που ενσωματώνουν τεχνικές ενσυνειδητότητας έχει διαπιστωθεί πως μειώνουν τις προκαταλή-

ψεις. Ειδικότερα, τα άτομα που εξασκούσαν σε καθημερινή βάση έναν διαλογισμό επικεντρωμένο στη συμπόνοια ή στην καλοσύνη (loving-kindness meditation) εξακριβωμένα έχουν λιγότερες προκαταλήψεις, περισσότερη ενσυναίσθηση και πιο θετικές στάσεις συγκριτικά με τα άτομα που δεν εξασκούσαν τους εν λόγω διαλογισμούς (Hunsinger et al, 2014). Επίσης, μελέτες τεκμηριώνουν πως η εξάσκηση τεχνικών όπως η γιόγκα, ο διαλογισμός και η καλοσύνη μπορούσαν να αποδυναμώσουν τη συσχέτιση που υπάρχει ανάμεσα στο διομαδικό άγχος και τις αρνητικές στάσεις απέναντι στα άτομα μιας εξω-ομάδας (Price-Blackshear et al., 2017). Ωστόσο, την ίδια στιγμή, μελέτες που αποτυπώνουν την ενσυνειδητότητα περισσότερο ως στοιχείο προσωπικότητας και λιγότερο ως τρέχουσα κατάσταση είναι σχεδόν ανύπαρκτες και με αποκλίνοντα ευρήματα (Nicol & De France, 2018), ενώ ελάχιστες είναι και οι μελέτες που τη συνδέουν με την ενσυναίσθηση και το διομαδικό άγχος. Επομένως, χρειάζεται ακόμα αρκετή έρευνα προκειμένου να φωτισθούν οι τρόποι με τους οποίους η ενσυνειδητότητα μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των προκαταλήψεων απέναντι σε μια εξω-ομάδα.

Ηθικά Θεμέλια

Αναμφίβολα, οι στάσεις και συμπεριφορές των ατόμων απέναντι σε άλλα άτομα, μπορούν να διερευνηθούν και υπό το πρίσμα της Ηθικής Ψυχολογίας (Moral Psychology), ενός κλάδου στον οποίο συναντώνται η Ψυχολογία και η Φιλοσοφία. Ζητήματα όπως η ηθική κρίση, η ηθική ταυτότητα, ο αλτρουισμός και ο ηθικός χαρακτήρας συγκροτούν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της εν λόγω προσέγγισης (Teper et al., 2011). Μία αρχή της Ηθικής Ψυχολογίας αφορά στη διαπίστωση πως οι πράξεις ηθικής (ethical actions) δεν αποτελούν συχνά το προϊόν προσεκτικής εφαρμογής λογικών διαδικασιών, αλλά τείνουν να στηρίζονται κατά κύριο λόγο - όχι όμως απόλυτα - σε προαισθήματα/διαίσθηση (intuitions), δηλαδή σε εξελιγμένες αυτοματοποιημένες αποκρίσεις/αντιδράσεις, οι οποίες είναι ασυνείδητες και συχνά ενεργούν σε αντίθεση με τους λογικούς κανόνες. Πολλοί ερευνητές θεωρούν τα προαισθήματα αυτά έμφυτα, όπως, φέρ' ειπείν, όσοι ενστερνίζονται τη θεωρία των Ηθικών Θεμελίων (Moral Foundations Theory), η οποία έχει στηριχθεί στην εξελικτική θεωρία και έχει τεκμηριωθεί από εθνογραφικές μελέτες διεθνώς (Haidt & Graham, 2007). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η οποία έχει εμπειρική βάση, τα 5 θεμέλια στα οποία βασίζονται τα ηθικά προαισθήματα είναι τα εξής: (i) Βλάβη/Φροντίδα, (ii) Δικαιοσύνη/Αμοιβαιότητα, (iii) Ενδο-ομάδα/Αφοσίωση, (iv) Εξουσία/Σεβασμός

και (v) Αγνότητα/Ιερότητα και αφορούν σε συστήματα αξιών, κοινωνικές νόρμες, θεσμούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς που εξυπηρετούν τη ρύθμιση του εγωισμού και προάγουν τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Haidt & Kesebir, 2010). Πιο αναλυτικά, η Βλάβη/Φροντίδα περιλαμβάνει έγνοια για τη φροντίδα και την προστασία ευάλωτων ατόμων από κινδύνους, η Δικαιοσύνη/Αμοιβαιότητα για την κοινωνική δικαιοσύνη, η Ενδο-ομάδα/Αφοσίωση για την αφοσίωση, τον πατριωτισμό και την αυτοθυσία για την ομάδα, η Εξουσία/Σεβασμός για την υπακοή, τον σεβασμό, την ηγεσία και την προστασία και η Αγνότητα/Ιερότητα για την αγνότητα, τα όρια και την προστασία από μόλυνση. Τα δύο πρώτα θεμέλια συχνά αποτελούν συνδυαστικά τα λεγόμενα «εξατομικευμένα» θεμέλια (individualizing foundations), επειδή επικεντρώνονται στην παροχή και προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων, ενώ τα εναπομείναντα τρία συχνά αποτελούν τα λεγόμενα «συνδεδετικά» θεμέλια (binding foundations), εφόσον επικεντρώνονται στη συνοχή της ενδο-ομάδας. Κατά συνέπεια, τα «εξατομικευμένα» θεμέλια καθοδηγούν τους ανθρώπους να λαμβάνουν υπόψιν τους την ευημερία των άλλων, ανεξάρτητα από την ομάδα στην οποία ανήκουν, ενώ τα «συνδεδετικά» θεμέλια να δίνουν προτεραιότητα στα συμφέροντα και την ακεραιότητα της ενδο-ομάδας. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, τα εξατομικευμένα θεμέλια ευνοούν βοηθητικές συμπεριφορές απέναντι σε άλλα άτομα (της εξω-ομάδας) που βρίσκονται σε ανάγκη, σε αντίθεση με τα συνδεδετικά θεμέλια, που σχετίζονται αρνητικά με τις προκοινωνικές συμπεριφορές, αν τα άτομα δεν ανήκουν στην ενδο-ομάδα (Nilsson et al., 2014; Smith et al., 2014). Επομένως, τα εξατομικευμένα θεμέλια συνδέονται αρνητικά με τις προκαταλήψεις, ενώ τα συνδεδετικά με θετική συσχέτιση (Hadarics & Kende, 2018; Kugler et al., 2014; Low & Wui, 2016; Van de Vyver et al., 2016). Επιπρόσθετα, τα άτομα με ισχυρά συνδεδετικά θεμέλια και αδύναμα εξατομικευμένα τείνουν να αντιλαμβάνονται όσους ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες ως περισσότερο απειλητικούς (Hadarics & Kende, 2017), είναι πιο πρόθυμα να υιοθετήσουν στιγματιστικές συμπεριφορές εις βάρος τους (Kugler et al., 2014) και προτιμούν πιο επιθετικές και λιγότερο συνεργατικές/διαλλακτικές στρατηγικές επίλυσης συγκρούσεων σε διεθνείς καταστάσεις (Kertzer et al., 2014). Συμπερασματικά, τα εξατομικευμένα και τα συνδεδετικά θεμέλια έχουν βρεθεί να συνδέονται με τις προκαταλήψεις, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ακόμα εμβάθυνση της έρευνας αυτής. Παράλληλα, καθώς συγκλίνουν τα ευρήματα καταδεικνύουν πως τα ηθικά θεμέλια μπορούν να καλλιεργηθούν (Hannikainen et al., 2020) και μπορούν, επίσης, να αλλάζουν μέσα στον χρόνο, ακόμα και στους ίδιους ανθρώπους (Hatemi et al., 2017; Smith et al., 2017), κάποιες πρώτες

μελέτες έχουν επικεντρωθεί στη σύνδεσή τους με την ενσυνειδητότητα και την ενσυναίσθηση, με τα πρώτα ευρήματα να στοιχειοθετούν τις πολλές δυνατότητες που ανοίγονται σε αυτό το πεδίο (Hannikainen et al., 2020; Verhaeghen & Aikman, 2019). Εντούτοις, η υπάρχουσα θεωρητική και εμπειρική βιβλιογραφία βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα.

Η περίπτωση της Ουκρανίας

Η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία έχει κλιμακωθεί με ταχείς ρυθμούς από τον Μάρτιο του 2022, ενώ η παγκόσμια κοινότητα παρακολουθεί ανελλιπώς τις εξελίξεις με εκτεταμένες αντιδράσεις αποστροφής και καταδίκης. Καθώς η Ρωσία αυξάνει τις στρατιωτικές της δράσεις στην περιοχή, ένας μεγάλος αριθμός Ουκρανών έχει αναγκαστεί να εγκαταλείψει την πατρίδα του, με τα ανεπίσημα στοιχεία να κάνουν λόγο για εκτοπισμό τουλάχιστον 7 εκατομμυρίων Ουκρανών μέχρι τον Μάιο του 2022 (UNCHR, 2022). Αν και οι χώρες υποδοχής δεν έχουν απαραίτητα την κατάλληλη υποδομή προκειμένου να ανταπεξέλθουν στον μεγάλο αριθμό προσφύγων από την Ουκρανία, πολλές Ευρωπαϊκές χώρες έχουν κινηθεί γρήγορα σε μια προσπάθεια να διαχειριστούν τις ελλείψεις σε υποδομές και να μπορέσουν να προσφέρουν (προσωρινή) στέγη στον μεγάλο αριθμό των προσφύγων (European Commission, 2022a). Παράλληλα, ύστερα από ενεργοποίηση του 2001 Temporary Protection Directive, οι Ουκρανοί πρόσφυγες αποφεύγουν μια μακρά γραφειοκρατική διαδικασία αναγνώρισης/ταυτοποίησης και ως εκ τούτου έχουν άμεση πρόσβαση σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένης και της παροχής άδειας εργασίας για τουλάχιστον 3 χρόνια (Martin, 2022).

Η στάση αυτή του Δυτικού κόσμου, σε συνδυασμό με την αλληλεγγύη απέναντι στον Ουκρανικό λαό και την απουσία δυσaráσκειας αναφορικά με την υποδοχή των Ουκρανών προσφύγων (European Commission, 2022b), έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίστοιχη στάση απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, αν και οι συνθήκες εκτοπισμού μπορεί να έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά, όπως παραδείγματος χάριν εκείνη του Αφγανού πληθυσμού τον Μάιο του 2021 (De Coninck, 2022). Παρά τα κοινά σημεία των συνθηκών εκτοπισμού, οι Ουκρανοί και οι μη Ουκρανοί πρόσφυγες φαίνεται να διαφέρουν αρκετά ως προς τον βαθμό συμβολικής απειλής που μπορούν να εγείρουν στους πολίτες των Δυτικών χωρών, σύμφωνα με μελέτες που τεκμηριώνουν ότι οι Ευρωπαίοι νιώθουν μικρότερο βαθμό απειλής από Ευρωπαίους μετανάστες συγκριτικά με μη Ευρωπαίους (Czaika & Di Lillo, 2018; De Coninck, 2020).

Συγκριτικά, λοιπόν, με τους μη Ευρωπαίους πρόσφυγες, προηγούμενες μελέτες στοιχειοθετούν πως οι Ευρωπαίοι πολίτες θεωρούν γενικώς ότι οι πρόσφυγες έχουν πιο συντηρητικές αρχές και αξίες όσον αφορά στην ισότητα των φύλων, θέματα σεξουαλικού προσανατολισμού, ζητήματα άσκησης εξουσίας και άλλα κοινωνικά ζητήματα (Davidov et al., 2020; Kalkan et al., 2009). Η απόκλιση αυτή ως προς τις αρχές, αξίες και παραδόσεις μπορεί να πυροδοτήσει το αίσθημα της αντιλαμβανόμενης συμβολικής απειλής, που με τη σειρά του αποδυναμώνει κάθε υποστηρικτική στάση απέναντι στην υποδοχή τους (Stephan et al., 2009). Καμία, ωστόσο, μελέτη μέχρι σήμερα, δεν έχει διερευνήσει τυχόν διαφορές ως προς τις στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι σε Ουκρανούς και μη Ευρωπαίους πρόσφυγες ούτε ως προς το αίσθημα συμβολικής απειλής που πυροδοτούν.

Παρούσα Μελέτη-Ερευνητικά ερωτήματα

Με όλα τα προαναφερθέντα δεδομένα, η Α΄ Ψυχιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών-Αιγινήτειο Νοσοκομείο, με την υποστήριξη της Περιφέρειας Αττικής, μέσω του προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς» διενέργησε την πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική μελέτη με αντικείμενο τις στάσεις του γενικού κοινού απέναντι στους πρόσφυγες και τους παράγοντες που τις επηρεάζουν, προκειμένου να κατευθύνει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση αντίστοιχων απο-στιγματιστικών παρεμβάσεων (παρεμβάσεων, δηλαδή, που στοχεύουν στη μείωση των προκαταλήψεων και την προαγωγή της κοινωνικής ενσωμάτωσης).

Επομένως, τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση και τα πολλά κενά της διεθνούς βιβλιογραφίας είναι τα εξής:

- 1) Να αποτυπωθούν οι στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες (μη Ουκρανούς)
- 2) Να αποτυπωθούν οι στάσεις απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες
- 3) Να συγκριθούν οι στάσεις απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες, καθώς και ο βαθμός αντιλαμβανόμενης ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής
- 4) Να ανιχνευθούν οι βασικοί παράγοντες επικινδυνότητας (risk factors) των προκαταλήψεων (κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, θρησκευτικότητα, πολιτική ιδεολογία, ρεαλιστική και συμβολική απειλή) απέναντι στους πρόσφυγες

- 5) Να ανιχνευθούν οι βασικοί παράγοντες επικινδυνότητας (risk factors) των προκαταλήψεων (κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, θρησκευτικότητα, πολιτική ιδεολογία, ρεαλιστική και συμβολική απειλή) απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες
- 6) Να διερευνηθεί αν η ρεαλιστική και συμβολική απειλή (πτυχές που οδηγούν σε διομαδικό άγχος) είναι λιγότερο/περισσότερο σημαντικές από τις πτυχές της ενσυναίσθησης ως προβλεπτικοί παράγοντες των προκαταλήψεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες
- 7) Να ανιχνευθεί η σχέση ανάμεσα στην ενσυνειδητότητα και τις προκαταλήψεις
- 8) Να ανιχνευθεί η σχέση της ρεαλιστικής απειλής με τις προκαταλήψεις, αφού ληφθεί υπόψιν η ενσυνειδητότητα, προκειμένου να φανεί αν η ενσυνειδητότητα μπορεί να αντισταθμίσει το αίσθημα ρεαλιστικής απειλής (επειδή μπορεί να μειώσει το άγχος)
- 9) Να διερευνηθεί η σχέση της ενσυνειδητότητας με τις προκαταλήψεις με τη μεσολάβηση της ενσυναίσθησης
- 10) Να διερευνηθεί η σχέση των ηθικών θεμελίων με τις προκαταλήψεις

Μεθοδολογία

Δείγμα

Τυχαίο και αντιπροσωπευτικό δείγμα 1.038 ατόμων, ηλικίας 18-85 ετών, έλαβε μέρος στην παρούσα μελέτη, αντιπροσωπεύοντας συνολικό πληθυσμό 8.693.742 ενήλικων ατόμων, σύμφωνα με την απογραφή του ελληνικού πληθυσμού το 2011. Ο αρχικός αριθμός των ατόμων που προσεγγίσθηκαν ήταν 1.300 άτομα (ποσοστό απόκρισης 79,8%). Η δειγματοληψία ήταν πολυδιάστατη στρωματοποιημένη με δειγματικό πλαίσιο (sampling frame) τον Εθνικό Τηλεφωνικό Κατάλογο και λαμβάνοντας υπόψιν ως συστάδες τη γεωγραφική περιοχή, (13 administrative regions), τις περιφέρειες, τους δήμους και την αστικότητα, σύμφωνα με την εθνική απογραφή του 2021. Μόνο τα τηλέφωνα που ανήκαν σε νοικοκυριά επιλέχθηκαν, εξαιρώντας δηλαδή τα τηλέφωνα επιχειρήσεων, προκειμένου να τηρηθεί η αρχή της Ίσης Πιθανότητας Επιλογής, καθώς και για λόγους ηθικής και δεοντολογίας (να μην παρενοχληθούν τα άτομα στον χώρο εργασίας τους). Σε κάθε νοικοκυριό επιλέχθηκε το άτομο που είχε πιο πρόσφατα τα γενέθλιά του. Οι κλήσεις πραγματοποιούνταν όλες τις ημέρες της εβδομάδας, πρωινές και απογευματινές ώρες (εκτός ωρών κοινής ψυχίας). Σε περίπτωση αναπάντητης κλήσης, πραγματοποιείτο νέα κλήση

μέχρι και 6 φορές. Οι συμμετέχοντες έδωσαν την ενήμερη συγκατάθεσή τους στη μελέτη προφορικά.

Για λόγους εσωτερικής εγκυρότητας της μελέτης, εξαιρέθηκαν τα άτομα που ήταν μετανάστες. Η μελέτη διενεργήθηκε τηρώντας τους κανόνες Ηθικής και Δεοντολογίας, όπως αυτοί περιγράφονται στη Διακήρυξη του Ελσίνκι 1964/2013, ενώ είχε πάρει έγκριση από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας του Ινστιτούτου Πολιτικής Υγείας.

Εργαλείο

Η συλλογή των στοιχείων πραγματοποιήθηκε μέσω δομημένης τηλεφωνικής συνέντευξης, η οποία αποτελείτο από τα εξής επιμέρους τμήματα/κλίμακες:

1. Ερωτηματολόγιο Προκατειλημμένων Στάσεων (Prejudicial Attitude Survey, Stephan et al., 1998)

Αποτελείται από 12 λήμματα, τα οποία περιλαμβάνουν 6 αξιολογητικές αποκρίσεις απέναντι στους πρόσφυγες: περιφρόνηση, ανωτερότητα, απόρριψη, αποδοχή, θαυμασμός και έγκριση και 6 συναισθηματικές: μίσος, αντιπάθεια, εκθρόνιση, στοργή, ζεστασιά και συμπάθεια. Οι απαντήσεις ακολουθούν δεκαβάθμια κλίμακα τύπου Likert που αποτυπώνει βαθμό [0: καθόλου και 9: εξαιρετική]. Κάποια λήμματα (όσα αποτυπώνουν θετικές συναισθηματικές αντιδράσεις) έχουν ανεστραμμένη βαθμολόγηση προκειμένου να αποφευχθεί το μεροληπτικό σφάλμα απόκρισης (response bias). Υψηλότερες βαθμολογίες υποδηλώνουν περισσότερη προκατάληψη (εύρος απαντήσεων 0-108). Η κλίμακα έχει καλές ψυχομετρικές ιδιότητες (Schweitzer et al., 2007; Stephan et al., 1998).

2. Κλίμακα Ρεαλιστικής και Συμβολικής Απειλής (Stephan et al., 1999)

Η κάθε κλίμακα περιλαμβάνει 7 λήμματα που εκτιμούν τον βαθμό στον οποίο οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται τους πρόσφυγες ως απειλή. Η κλίμακα ρεαλιστικής απειλής μετρά το αίσθημα άγχους που συνοδεύει την αντίληψη των προσφύγων ως απειλή για τη σωματική ακεραιότητα, τα υλικά και προνομιακά συμφέροντα των ατόμων της ενδο-ομάδας. Αντίθετα, τα 7 λήμματα της συμβολικής απειλής αποτυπώνουν την αίσθηση κινδύνου που προκύπτει από τις αντιλαμβανόμενες διαφορές ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους συμμετέχοντες ως προς τις αξίες, την κουλτούρα, τα ήθη και τα έθιμά τους. Οι απαντήσεις και στις δύο κλίμακες ακολουθούν δεκαβάθμια κλίμακα τύπου Likert, που εκφρά-

ζει συμφωνία/διαφωνία, και κυμαίνονται από το 1 (διαφωνώ εντελώς) έως το 10 (συμφωνώ εντελώς). Ορισμένα λήμματα έχουν ανεστραμμένη βαθμολόγηση προς αποφυγή μεροληπτικού σφάλματος. Ολοένα και μεγαλύτερες συνολικές βαθμολογίες εκφράζουν υψηλότερα επίπεδα αντιλαμβανόμενης απειλής [εύρος απαντήσεων 7-70 για κάθε κλίμακα]. Η κλίμακα έχει επιδείξει καλές ψυχομετρικές ιδιότητες (Schweitzer et al., 2005; Stephan et al., 1999).

Οι κλίμακες των Προκατειλημμένων Στάσεων και της Ρεαλιστικής και Συμβολικής Απειλής χρησιμοποιήθηκαν δύο φορές (within-sample design). Την πρώτη φορά αποτύπωσαν τον βαθμό της προκατάληψης και ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής αναφορικά με τους Ουκρανούς πρόσφυγες και τη δεύτερη σε σχέση με τους μη-Ουκρανούς. Το μισό δείγμα πρώτα ερωτήθηκε για τους Ουκρανούς και ύστερα για τους μη-Ουκρανούς, ενώ το άλλο μισό το αντίστροφο (counter-balancing technique) προκειμένου να μην επηρεαστεί η εγκυρότητα των απαντήσεων από τη διπλή χορήγηση των κλιμάκων στη μελέτη.

3. Δείκτης Διαπροσωπικής Ανταπόκρισης (Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1980)

Η κλίμακα αποτελεί το πιο διαδεδομένο εργαλείο για την καταγραφή της ενσυναίσθησης, κυρίως λόγω της συντομίας και της πολυδιάστατης θεώρησης της ενσυναίσθησης που αποτυπώνει (Pulos et al. 2004). Περιλαμβάνει 28 λήμματα, τα οποία βαθμολογούνται σε πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert [0 = δεν με περιγράφει καθόλου και 4 = με περιγράφει πολύ καλά]. Η κλίμακα περιλαμβάνει 4 υποκλίμακες: (i) τη Γνωστική Ενσυναίσθηση (Perspective Taking), τον βαθμό, δηλαδή, στον οποίο ο συμμετέχων μπορεί αυθόρμητα να κατανοήσει μια συνθήκη από την οπτική γωνία του άλλου, (ii) τη Θυμική Ενσυναίσθηση/Εγνοια (Empathic Concern), τον βαθμό, δηλαδή, στον οποίο ο συμμετέχων νιώθει συμπάθεια και έγνοια για τις κακοτυχίες του άλλου (αποτελεί μια πτυχή της ενσυναίσθησης που είναι στραμμένη προς τους άλλους), (iii) τη Φαντασία (Fantasy), τον βαθμό, δηλαδή, που το άτομο μπορεί να ταυτιστεί με πρόσωπα σε λογοτεχνικά έργα και ταινίες, και (iv) την Προσωπική Δυσφορία (Personal Distress), τον βαθμό στον οποίο το άτομο νιώθει άβολα και άγχος σε έντονες διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις (αποτελεί, δηλαδή, μια πτυχή που είναι στραμμένη προς τον εαυτό). Για κάθε υποκλίμακα, υπολογίζεται ένα σκορ, όπου μεγαλύτερες τιμές υποδηλώνουν μεγαλύτερη γνωστική, θυμική ενσυναίσθηση και φαντασία αλλά και μεγαλύτερη προσωπική δυσφορία [εύρος τιμών 0-28 για κάθε υποκλίμακα]. Επο-

μένως, δεν υπολογίζεται σκορ συνολικής ενσυναίσθησης, σε συμφωνία και με διεθνείς μελέτες (De Corte et al., 2007; Santamaría García et al., 2017).

4. Ερωτηματολόγιο Θεμελιακών Παραδοχών/Ηθικών Θεωρήσεων (Moral Foundations Questionnaire, Graham et al., 2011)

Η κλίμακα αποτυπώνει τον βαθμό στον οποίο τα άτομα δίνουν προτεραιότητα στα 5 ηθικά θεμέλια όταν καλούνται να λάβουν μια απόφαση με ηθική χροιά. Η σύντομη μορφή της κλίμακας, περιλαμβάνει 22 λήμματα, με τα 20 εξ αυτών να λαμβάνονται υπόψιν στη βαθμολόγηση, καθώς υπάρχουν και δύο ερωτήσεις ελέγχου, προκειμένου να ανιχνεύονται όσοι απαντούν τυχαία ή μη προσεκτικά. Τα λήμματα χωρίζονται σε δύο τμήματα. Στο πρώτο τμήμα, οι συμμετέχοντες υποδεικνύουν πόσο σημαντικά είναι για αυτούς διάφορα ζητήματα, όταν καλούνται να λάβουν μια απόφαση ηθικής (moral decision) (π.χ. το αν κάποιος έκανε κάτι απηθαστικό). Οι απαντήσεις σε αυτό το τμήμα ακολουθούν πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert [1 = δεν το λαμβάνω καθόλου υπόψιν μου και 5 = το λαμβάνω απόλυτα υπόψιν μου]. Στο δεύτερο τμήμα, οι συμμετέχοντες υποδεικνύουν τον βαθμό συμφωνίας τους σε μια σειρά από δηλώσεις ηθικής (π.χ. «είμαι περήφανος για την ιστορία της χώρας μου»). Οι απαντήσεις σε αυτό το τμήμα ακολουθούν πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert [1 = διαφωνώ πλήρως και 5 = συμφωνώ πλήρως]. Το άθροισμα των αντίστοιχων λημμάτων (4 για κάθε ηθική βάση) δίνει το συνολικό σκορ της κάθε ηθικής βάσης. Η κλίμακα έχει επαρκείς ψυχομετρικές ιδιότητες (Metayer & Pahlavan, 2014), ωστόσο, αρκετοί ερευνητές προτιμούν τον συνδυασμό των ηθικών βάσεων στη διάκριση «εξατομικευμένα» θεμέλια και «συνδεδετικά» θεμέλια (Alper & Yilmaz, 2020; Barnett et al., 2018; Malka et al., 2016)

5. Ερωτηματολόγιο Philadelphia Mindfulness Scale (PHMLS, Cardaciotto et al., 2008)

Η κλίμακα έχει υιοθετήσει τον ορισμό της ενσυνειδητότητας των Bishop et al. (2004), όπου η ενσυνειδητότητα αποτελεί την τάση ενός ατόμου να έχει υψηλή επίγνωση των εσωτερικών και εξωτερικών του εμπειριών σε ένα πλαίσιο αποδοχής και μη επικριτικής στάσης απέναντι στις εμπειρίες αυτές. Αναπτύχθηκε από τους Cardaciotto et al. (2008) προκειμένου να αποτυπώσει την καθημερινή ενσυνειδητότητα, της οποίας θεωρεί ότι τα επίπεδα είναι σχετικά σταθερά ανάμεσα στις καταστάσεις (η ενσυνειδητότητα ως στοιχείο ενσωματωμένο στην προσωπικότητα).

Αποτελείται από 20 λήμματα, τα οποία βαθμολογούνται σε πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert, με την τιμή 1 να υποδηλώνει το ποτέ και την τιμή 5 το πολύ συχνά. Η κλίμακα περιλαμβάνει δύο υπο-κλίμακες, την επίγνωση (awareness) και την αποδοχή (acceptance). Η επίγνωση ορίζεται ως η συνεχής (αυτό) παρακολούθηση των σκέψεων, των συναισθημάτων, των αντιλήψεων και των σωματικών ερεθισμάτων στο «εδώ και τώρα». Αντίθετα, η αποδοχή χαρακτηρίζεται από την οπτική γωνία που υιοθετεί το άτομο απέναντι στα γεγονότα, χωρίς να τα ερμηνεύει, να τα επεξηγεί, να τα αναμασά ή να τα καταπνίγει, αλλά να τα αποδέχεται όπως είναι στο «εδώ και τώρα». Οι συγγραφείς θεωρούν ότι οι δύο αυτές πτυχές της ενσυνειδητότητας είναι ανεξάρτητες και αλληλένδετες, γι' αυτό και η κλίμακα δεν έχει συνολικό σκορ, αλλά υπάρχουν δύο σκορ της κάθε υποκλίμακας [εύρος τιμών 10-50 για κάθε μία]. Η κλίμακα έχει επιδείξει πολύ καλές ψυχομετρικές ιδιότητες (Cardaciotto et al., 2008; Morgan et al., 2020).

6. Πολιτική Ιδεολογία

Εκτιμήθηκε με την ερώτηση «Σε μία κλίμακα από το 1-100, πώς θα περιγράφατε τις πολιτικές σας πεποιθήσεις, με το 1 να εκφράζει το αριστερό άκρο και το 100 το δεξί άκρο;».

7. Θρησκευτικότητα

Εκτιμήθηκε με την ερώτηση «Σε μία κλίμακα από το 0-20 πόσο θρησκευόμενο θεωρείτε τον εαυτό σας, με το 0 να εκφράζει καθόλου και το 20 απόλυτα;».

8. Brief Social Desirability Scale (Haghighat, 2007)

Σύντομη κλίμακα, η οποία αποτυπώνει την τάση των ατόμων να δίνουν τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις σε έρευνες στάσεων, μειώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εγκυρότητα των μελετών αυτών. Περιλαμβάνει 4 λήμματα, τα οποία βαθμολογούνται με ναι ή όχι (1-0). Η συνολική βαθμολογία υποδηλώνει ολοένα και μεγαλύτερη τάση να δίνει κανείς τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις [εύρος συνολικού σκορ 0-4].

Επίσης, συλλέχθηκαν στοιχεία αναφορικά με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, παρουσία ανήλικων παιδιών, μηνιαίο ατομικό εισόδημα και εκπαιδευτικό επίπεδο), καθώς και με την προσωπική τους εμπειρία με τους πρόσφυγες.

Πριν την έναρξη της μελέτης, το ερωτηματολόγιο χορηγήθηκε σε 30

άτομα του γενικού πληθυσμού, τα οποία είχαν διαφορετικές ηλικίες και εκπαιδευτικό επίπεδο, προκειμένου να ελεγχθεί η διάρκεια, η σαφήνεια και η αναγνωσιμότητά του.

Η συλλογή των στοιχείων υλοποιήθηκε τον Ιούλιο του 2022 μέσω δομημένης τηλεφωνικής συνέντευξης, διάρκειας 20-30 λεπτών, από εταιρεία δημοσκοπήσεων που εξειδικεύεται σε τέτοιες μελέτες, με τη στενή συνεργασία στελεχών της επιστημονικής ομάδας.

Διαδικασία

Η μελέτη έλαβε έγκριση από την Επιτροπή Ηθικής & Δεοντολογίας του Ινστιτούτου Πολιτικής Υγείας. Δείγμα ευκολίας 30 ατόμων έλαβε μέρος στην πιλοτική διερεύνηση του εργαλείου, η οποία οδήγησε σε αλλαγές του, προκειμένου να γίνει πιο σύντομο και πιο κατανοητό. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε επαφή του επιστημονικού προσωπικού με την εταιρεία δημοσκοπήσεων που θα αναλάμβανε τη συλλογή των στοιχείων και ακολούθησε εκπαίδευση του προσωπικού (συνεντευκτών) στη διενέργεια της συνέντευξης. Η συνέντευξη παρουσιάστηκε στους συμμετέχοντες ως μια μελέτη της Α' Ψυχιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών με την υποστήριξη της Περιφέρειας Αττικής σχετικά με τον πόλεμο στην Ουκρανία, τους πρόσφυγες και άλλα παρεμφερή ζητήματα. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για την ανωνυμία και την εμπιστευτικότητα των απαντήσεών τους και για το γεγονός ότι μπορούσαν να σταματήσουν τη συνέντευξη οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούσαν. Υπογραμμίστηκε η ανάγκη αυθόρμητων και ειλικρινών απαντήσεων, καθώς τα αποτελέσματα της μελέτης θα καθοδηγήσουν τον σχεδιασμό σχετικών παρεμβάσεων. Τέλος, για τον όρο πρόσφυγας που χρησιμοποιείται στη μελέτη, τους δόθηκε ο ορισμός (όπως ορίζεται σε όλη τη μελέτη, βλ. Box) και τους επισημάνθηκε πως άλλες ερωτήσεις αφορούν στους Ουκρανούς και άλλες στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Η συλλογή των στοιχείων υποστηρίχθηκε από τη μέθοδο CATI (computer assisted telephone interviewing).

Αποτελέσματα - Συζήτηση

Χαρακτηριστικά του δείγματος

Αναφορικά με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά	Συχνότητα N (%)
Φύλο Άνδρες Γυναίκες	536 (51,6%) 502 (48,4%)
Ηλικία 18 – 24 ετών 25 – 34 ετών 35 – 44 ετών 45 – 54 ετών 55 – 64 ετών 65 ετών και άνω	80 (7,7%) 172 (16,6%) 220 (21,2%) 231 (22,3%) 182 (17,5%) 153 (14,7%)
Οικογενειακή κατάσταση Άγαμος Έγγαμος/Συζεί Διαζευγμένος Χήρος	344 (33,5%) 568 (55,4%) 76 (7,4%) 38 (3,7%)
Ανήλικα παιδιά Όχι Ναι	780 (75,1%) 258 (24,9%)
Εκπαιδευτικό επίπεδο Απόφοιτος Δημοτικού ή χαμηλότερα Απόφοιτος Γυμνασίου Απόφοιτος Λυκείου Απόφοιτος ΙΕΚ Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ Μεταπτυχιακές σπουδές	36 (3,5%) 46 (4,4%) 240 (23,2%) 92 (8,9%) 392 (37,9%) 229 (22,1%)
Επαγγελματική κατάσταση Εργαζόμενος Άνεργος Οικονομικά ανενεργός	649 (65,3%) 75 (7,5%) 270 (27,2%)
Μηνιαίο ατομικό εισόδημα 0 – 400 ευρώ 401 – 800 ευρώ 801 – 1000 ευρώ 1001 – 1200 ευρώ 1201 – 2000 ευρώ 2001 ευρώ και άνω	137 (15,5%) 200 (22,6%) 148 (16,7%) 136 (15,4%) 167 (18,9%) 96 (10,9%)

Αποτύπωση/Περιγραφή των Στάσεων

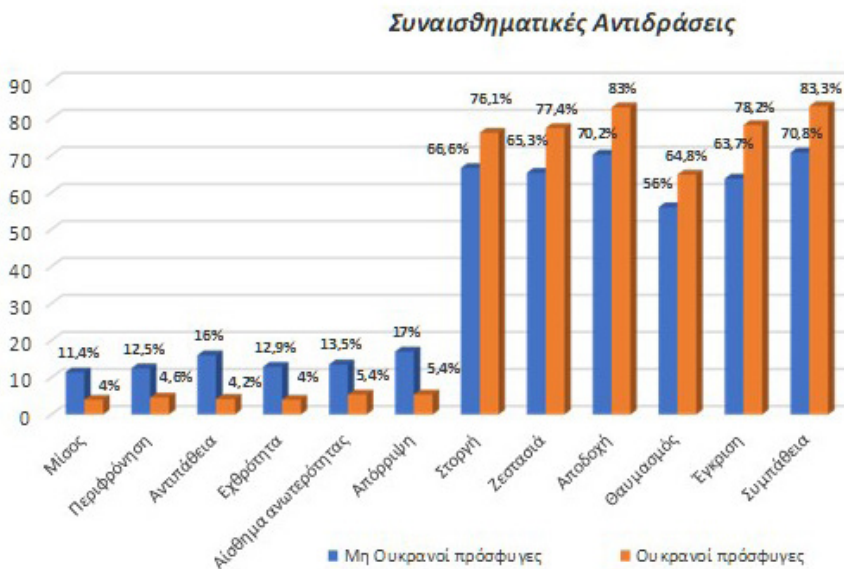
Η μελέτη κατέγραψε τις συναισθηματικές αντιδράσεις των Ελλήνων απέναντι στους μη Ουκρανούς και τους Ουκρανούς πρόσφυγες μέσω της

κλίμακας των Προκατειλημμένων Στάσεων (Prejudicial Attitude Survey, Stephan et al., 1998). Αξίζει να σημειωθεί ότι - ενώ τα στερεότυπα αφορούν σε νοτικές κατασκευές για τα μέλη μιας εξω-ομάδας - οι προκαταλήψεις περιλαμβάνουν τόσο μια νοτική συνιστώσα (επηρεάζονται δηλαδή από τα στερεότυπα) όσο και μια συναισθηματική (πώς νιώθει κανείς για την εξω-ομάδα). Η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε αποτυπώνει τόσο αρνητικά συναισθήματα για τους πρόσφυγες (μίσος, περιφρόνηση, αντιπάθεια, εχθρότητα, αίσθημα ανωτερότητας και απόρριψη) όσο και θετικά (στοργή, ζεστασιά, αποδοχή, θαυμασμός, έγκριση και συμπάθεια). Στο γράφημα που ακολουθεί παρουσιάζεται το ποσοστό του δείγματος που απάντησε πως βιώνει τα παρακάτω συναισθήματα απέναντι στους πρόσφυγες.

Όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα, οι στάσεις απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι αισθητά καλύτερες από εκείνες απέναντι στους μη Ουκρανούς, είτε με χαμηλότερο ποσοστό του δείγματος να αναφέρει ότι βιώνει αρνητικά συναισθήματα είτε με υψηλότερο ποσοστό να βιώνει θετικά.

Σχετικά με τα αρνητικά συναισθήματα, απόρριψη και αντιπάθεια είναι οι κυριότερες αρνητικές συναισθηματικές αντιδράσεις απέναντι στους

Γράφημα 1. Συναισθηματικές αντιδράσεις (στάσεις) απέναντι σε Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες

πρόσφυγες, με τον **1 στους 6** συμμετέχοντες να αναφέρει ότι απορρίπτει συναισθηματικά τους πρόσφυγες (17%) και ότι τους αντιπαθεί (16%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για τους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι αισθητά χαμηλότερα, με τον **1 στους 20** να βιώνει τέτοια συναισθήματα (5,4% και 4% αντίστοιχα). Ενδιαφέρον προκαλεί πως ο **1 στους 9 Έλληνες** (11,4%) αναφέρει μίσος για τους πρόσφυγες, με τα αντίστοιχα ποσοστά για τους Ουκρανούς να ανέρχονται στον **1 στους 25** (4%). Ωστόσο, η πλειοψηφία του δείγματος δε χαρακτηρίζεται από αρνητικές στάσεις.

Όσον αφορά τα θετικά συναισθήματα, η πλειοψηφία του δείγματος αναφέρει ότι βιώνει θετικά συναισθήματα τόσο για τους Ουκρανούς όσο και για τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, με τα ποσοστά, εντούτοις, να είναι λίγο χαμηλότερα από αυτά που θα περίμενε κανείς βάσει των αποτελεσμάτων που αφορούν στα αρνητικά συναισθήματα.

Αξιολογώντας το γράφημα συνολικά, σχεδόν ο **1 στους 7** Έλληνες βιώνει κάποιο αρνητικό συναίσθημα απέναντι στους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα οι **6 στους 7** να μη βιώνουν αρνητικά συναισθήματα. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, θετικά συναισθήματα βιώνουν οι **4 στους 7**, αφήνοντας σχεδόν **1-2 Έλληνες στους 7** με μία στάση ούτε θετική ούτε αρνητική. Είναι αυτή μια ουδέτερη στάση; Εκφράζει προβληματισμό, αμφιθυμία, αναποφασιστικότητα ή αδιαφορία; Όπως και να έχει, επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι η απουσία αρνητικών στάσεων δεν ισοδυναμεί με την παρουσία θετικών και πως κάθε προσπάθεια κοινωνικής ενσωμάτωσης πρέπει να έχει διττό στόχο: την καταπολέμηση των αρνητικών στάσεων και την καλλιέργεια των θετικών. **Επομένως, είναι απαραίτητο να γίνει μία αναθεώρηση του στόχου των αποστιγματιστικών παρεμβάσεων: δεν αρκεί, δηλαδή, η διαμόρφωση μιας ανεκτικής κοινωνίας, αλλά η εγκαθίδρυση μιας συμπεριληπτικής (from tolerance to social inclusiveness).**

Επανερχόμενοι στα θετικά συναισθήματα, τα επικρατέστερα θετικά συναισθήματα είναι η συμπάθεια (70,8%) και η αποδοχή (70,2%) απέναντι στους πρόσφυγες, με **7 στους 10 Έλληνες** να αναφέρουν πως βιώνουν τέτοια συναισθήματα απέναντί τους. Παρόμοια αποτελέσματα παρατηρούνται και σε σχέση με τους Ουκρανούς πρόσφυγες (83,3% και 83% αντίστοιχα), με τους **8 στους 10 Έλληνες** να αναφέρουν αισθήματα αποδοχής και συμπάθειας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο θαυμασμός είναι το θετικό εκείνο συναίσθημα που δυσκολεύονται περισσότερο να βιώσουν οι Έλληνες απέναντι στους πρόσφυγες, Ουκρανούς και μη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, ένας από τους ισχυρότερους προσδιοριστικούς παράγοντες των στάσεων είναι ο βαθμός στον οποίο το άτομο νιώθει να απειλείται από τα μέλη της σιγ-

ματισμένης ομάδας. Σύμφωνα με τη Θεωρία της Διομαδικής Απειλής (και του συνακόλουθου διομαδικού άγχους που μπορεί να εγείρει), τα μέλη μιας ενδο-ομάδας θεωρούν πως μια εξω-ομάδα απειλεί τη δύναμη, τους πόρους και την ασφάλειά τους (ρεαλιστική απειλή) ή τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα (συμβολική απειλή).

Εστιάζοντας στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες, οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα ρωτήθηκαν για την αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική και συμβολική απειλή που βιώνουν εξαιτίας των προσφύγων.

Όπως μπορεί να διακρίνει κανείς στον Πίνακα 2, σχεδόν ο **1 στους 2 Έλληνες** συμφωνεί με την πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων (50,4%) και ότι αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν (55,8%). Αν και η πλειοψηφία συμφωνεί με τα ίσα δικαιώματα για τους πρόσφυγες, ωστόσο ο **1 στους 4 δεν συμφωνεί** με τα ίσα δικαιώματα στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης ούτε ότι πρέπει τα παιδιά των προσφύγων να έχουν τα ίδια δικαιώματα με εκείνα των Ελλήνων. Το ποσοστό διαφωνίας αυξάνεται αισθητά και **φτάνει το 40%**, όταν οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν για ίσα δικαιώμα-

Πίνακας 2. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική απειλή από τους πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι πρόσφυγες αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν	55,8%	44,2%
Τα παιδιά των προσφύγων θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα να παρευρίσκονται σε δημόσια σχολεία στην Ελλάδα όπως κάνουν τα παιδιά των Ελλήνων	75,2%	24,8%
Οι πρόσφυγες έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων	50,4%	49,6%
Οι πρόσφυγες δεν εκτοπίζουν τους Έλληνες εργαζόμενους από την εργασία τους	62,5%	37,5%
Οι πρόσφυγες πρέπει να δικαιούνται τα ίδια οφέλη υγειονομικής περίθαλψης με εκείνα που λαμβάνουν οι Έλληνες	72,5%	27,5%
Η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών που παρέχεται στους Έλληνες έχει παραμείνει η ίδια, παρά τις εισροές των προσφύγων στην Ελλάδα	62,3%	37,7%
Οι πρόσφυγες δικαιούνται επιδοτούμενες κατοικίες ή επιδοτούμενες παροχές από επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (νερό, ηλεκτρική ενέργεια) όσο και οι Έλληνες χαμηλότερων εισοδημάτων	61,5%	38,5%

τα οικονομικής βοήθειας (επιδοτούμενες κατοικίες ή παροχές) αντίστοιχα με εκείνα των Ελλήνων από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

Ός προς τη συμβολική απειλή (Πίνακας 3), οι **4 στους 5 Έλληνες** θεωρούν ότι οι πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς και τις νόρμες της Ελληνικής κοινωνίας ευθύς εξαρχής, ενώ οι 2 στους 3 θεωρούν πως είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής της Ελλάδος. Η πλειοψηφία του δείγματος θεωρεί ότι οι Έλληνες και οι πρόσφυγες είναι ασύμβατοι ως προς τις αξίες και τις πεποιθήσεις τους για κοινωνικά, θρησκευτικά και οικογενειακά ζητήματα, ενώ οι **2 στους 5** δηλώνουν πως υπονομεύουν τον ελληνικό πολιτισμό!

Συνεπώς, ενώ η πλειοψηφία του δείγματος δεν αναφέρει ευθέως αρνητικές στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, η εικόνα των απαντήσεων στα ερωτήματα της ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής αποκαλύπτουν πως ίσως οι στάσεις του ελληνικού πληθυσμού είναι αρνητικότερες από αυτές που αποτυπώνει το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο. Η πλειοψηφία του δείγματος βρέθηκε να πιστεύει πως οι πρόσφυγες αντλούν περισσότερα από την Ελλάδα απ' όσα προσφέρουν, πως αυξάνουν τη

Πίνακας 3. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη συμβολική απειλή από τους πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς και τις νόρμες της Ελληνικής κοινωνίας το συντομότερο μετά την άφιξη τους	82,7%	17,3%
Η είσοδος των προσφύγων στην Ελλάδα υπονομεύει τον ελληνικό πολιτισμό	40,2%	59,8%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με την εργασία είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	56,9%	43,1%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με τα ηθικά και θρησκευτικά ζητήματα δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	64,4%	35,6%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με τα οικογενειακά ζητήματα και την κοινωνικοποίηση των παιδιών είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	48,3%	51,7%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	61,2%	38,8%
Οι πρόσφυγες δεν πρέπει να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα	31,3%	68,7%

φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων, πως πρέπει να συμμορφώνονται με την κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας ευθύς εξαρχής και πως είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής των Ελλήνων. Αν και η πλειοψηφία αναγνωρίζει ίσα δικαιώματα στην παιδεία και την υγειονομική περίθαλψη, οι στάσεις γίνονται λιγότερες θετικές στα δικαιώματα που άπτονται της εργασίας και των κοινωνικών-προνοιακών παροχών. Ταυτόχρονα, οι περισσότεροι συμμετέχοντες εστιάζουν και στην ασυμβατότητα των δύο πληθυσμών ως προς ηθικά, θρησκευτικά, οικογενειακά και κοινωνικά ζητήματα.

Σε σχέση με τα περιγραφικά αποτελέσματα για το αίσθημα ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής που εγείρουν οι Ουκρανοί πρόσφυγες, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 4, **σχεδόν ο 1 στους 2 Έλληνες** συμφωνεί με την πεποίθηση ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν (45,5%) και ότι έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων (44,5%). Παρόλα αυτά, η **πλειοψηφία των Ελλήνων** θεωρεί ότι τα παιδιά των Ουκρανών προσφύγων πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα στην εκπαίδευση (**78,6%**) και τα ίδια οφέλη

Πίνακας 4. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη περ ρεαλιστική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν	45,5%	54,5%
Τα παιδιά των Ουκρανών προσφύγων θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα να παρευρίσκονται σε δημόσια σχολεία στην Ελλάδα όπως κάνουν τα παιδιά των Ελλήνων	78,6%	21,4%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων	44,5%	55,5%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν εκτοπίζουν τους Έλληνες εργαζόμενους από την εργασία τους	69%	31%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες πρέπει να δικαιούνται τα ίδια οφέλη υγειονομικής περίθαλψης με εκείνα που λαμβάνουν οι Έλληνες	75,2%	24,8%
Η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών που παρέχεται στους Έλληνες έχει παραμείνει η ίδια, παρά τις εισροές των Ουκρανών προσφύγων στην Ελλάδα	74,6%	25,4%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες δικαιούνται επιδοτούμενες κατοικίες ή επιδοτούμενες παροχές από επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (νερό, ηλεκτρική ενέργεια) όσο και οι Έλληνες χαμηλότερων εισοδημάτων	68,8%	32,1%

υγειονομικής περίθαλψης (**75,2%**). Επίσης, οι **7 στους 10 Έλληνες** θεωρούν πως οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν εκτοπίζουν τους Έλληνες από την εργασία τους (69%), η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών έχει παραμείνει ανεπηρέαστη από την εισροή των Ουκρανών προσφύγων (74,6%) και οι Ουκρανοί πρόσφυγες δικαιούνται επιδοτούμενες κατοικίες ή παροχές αντίστοιχες με εκείνες των Ελλήνων από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

Ως προς τη συμβολική απειλή (Πίνακας 5), που σύμφωνα με διάφορους ερευνητές αποτελεί το σημείο διαφοροποίησης των στάσεων των Ευρωπαίων πολιτών απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες (De Coninck, 2022), εξίσου υψηλό είναι το ποσοστό των Ελλήνων (**οι 8 στους 10**) που πιστεύει ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τις νόρμες της ελληνικής κοινωνίας ευθύς εξαρχής, ενώ ο **1 στους 4** πιστεύει ότι υπονομεύουν τον ελληνικό πολιτισμό. Σχεδόν οι **7 στους 10 Έλληνες** βρίσκουν συμβατές τις αξίες που αφορούν

Πίνακας 5. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη συμβολική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς και τις νόρμες της Ελληνικής κοινωνίας το συντομότερο μετά την άφιξή τους	82,1%	17,9%
Η είσοδος των Ουκρανών προσφύγων στην Ελλάδα υπονομεύει τον ελληνικό πολιτισμό	26,4%	73,6%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με την εργασία είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	74,9%	25,1%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με τα ηθικά και θρησκευτικά ζητήματα δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	38,6%	61,4%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με τα οικογενειακά ζητήματα και την κοινωνικοποίηση των παιδιών είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	71,5%	28,5%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	35,1%	64,9%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν πρέπει να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα	33%	67%

στην εργασία και σε οικογενειακά ζητήματα με εκείνες των Ουκρανών προσφύγων (74,9% και 71,5% αντίστοιχα), ενώ το ποσοστό συμφωνίας μειώνεται ελαφρώς (οι **6 στους 10 Έλληνες** συμφωνούν) με τη συμβατότητα σε ηθικά, θρησκευτικά ζητήματα και κοινωνικές σχέσεις. Τέλος, σε αντίστοιχα ποσοστά με εκείνα για τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, μόνο ο **1 στους 3 Έλληνες** πιστεύει ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν πρέπει να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα.

Συμπερασματικά, φαίνεται πως η αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική και συμβολική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι μικρότερη συγκριτικά με τους μη Ουκρανούς. Αν και τα πεδία όπου το δείγμα βρέθηκε να είναι αρνητικά διακείμενο απέναντι στους ξένους είναι παρόμοια για τους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες (π.χ. στο ότι αντλούν περισσότερα απ' όσα προσφέρουν, στην αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης, στο ότι πρέπει να συμμορφώνονται ευθύς εξαρχής με τις νόρμες της ελληνικής κοινωνίας, ότι είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής κ.τ.λ.), παρ' όλα αυτά είναι σε μικρότερο βαθμό για τους Ουκρανούς. Ταυτόχρονα, ο ελληνικός πληθυσμός εμφανίζεται πιο γενναιόδωρος αναφορικά με τα ίσα δικαιώματα με τους Ουκρανούς και εντοπίζει μεγαλύτερη συμβατότητα στα ήθη και τις αξίες με εκείνους. Παρ' όλα αυτά, αν και το αίσθημα συμβολικής απειλής φαίνεται να είναι μικρότερο σε σχέση με τους Ουκρανούς πρόσφυγες απ' ό,τι με τους μη Ουκρανούς, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν ενεργοποιούν επίσης το αίσθημα συμβολικής απειλής. Τα ποσοστά του δείγματος που θεωρούν ότι πρέπει και οι Ουκρανοί πρόσφυγες να συμμορφωθούν με την ελληνική κουλτούρα και ότι είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής των Ελλήνων, καθώς και το ποσοστό που συμφωνεί με το ότι υπονομεύουν τον ελληνικό πολιτισμό είναι αρκετά υψηλά και δείχνουν μια αδιαλλαξία, αν όχι αυταρχισμό, από πλευράς ελληνικού πληθυσμού στην ανοιχτή και δημιουργική αλληλεπίδραση με τους Ουκρανούς.

Επομένως, η ελληνική κοινωνία φαίνεται πιο ανεκτική απέναντι στους Ουκρανούς από τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, αλλά σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να είναι ανοιχτή σε μια δημιουργική αλληλεπίδραση και ουσιώδη συσχέτιση μαζί τους. Φαίνεται να αποδέχεται, δηλαδή, την κοινωνική ενσωμάτωση των Ουκρανών προσφύγων, με την προϋπόθεση ότι θα συμπεριφέρονται, αν όχι συμμορφώνονται, σύμφωνα με τους κανόνες και τις νόρμες της ελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας.

Και σε αυτό το προφίλ των απαντήσεων φαίνεται πως ο ελληνικός πληθυσμός είναι πιο προκατειλημμένος απέναντι στους πρόσφυγες (Ουκρανούς και μη) απ' όσο καταγράφει το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο. Αναμ-

φίβολα, αυτό μπορεί να αποδοθεί στην τάση των ερωτηθέντων να δίνουν κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις και δικαιώνει κατ' αυτόν τον τρόπο τη μεθοδολογική απόφαση να συμπεριληφθεί κλίμακα που καταγράφει την τάση αυτή, προκειμένου να ελεγχθεί ως συγχυτικός παράγοντας.

Σύγκριση στάσεων, ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής απέναντι σε μη Ουκρανούς και Ουκρανούς πρόσφυγες

Πέραν μιας πρώτης εικόνας, που προκύπτει από την έμμεση σύγκριση των περιγραφικών αποτελεσμάτων αναφορικά με τις στάσεις, τη ρεαλιστική και τη συμβολική απειλή απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες, οι διαφορές αυτές εξετάστηκαν και άμεσα μέσω του μη παραμετρικού κριτηρίου Wilcoxon Signed Rank test.

Όπως μπορεί να διακρίνει κανείς στον Πίνακα 6, οι διαφορές είναι

Πίνακας 6. Σύγκριση στάσεων, ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής απέναντι σε Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Στάσεις	Μη Ουκρανοί πρόσφυγες Mean (sd)	Ουκρανοί πρόσφυγες Mean (sd)	p-value*
Μίσος [0-9]	1,08	0,45	0,000
Περιφρόνηση [0-9]	1,25	0,48	0,000
Αντιπάθεια [0-9]	1,5	0,49	0,000
Εχθρότητα	1,25	0,43	0,000
Αίσθημα ανωτερότητας	1,33	0,66	0,000
Απόρριψη	1,6	0,54	0,000
Στοργή	5,23	6,18	0,000
Ζεστασιά	5,15	6,20	0,000
Αποδοχή	5,73	6,76	0,000
Θαυμασμός	4,46	5,16	0,000
Έγκριση	5,20	6,43	0,000
Συμπάθεια	5,71	6,83	0,000
Συνολικό σκορ [0-108]	30,79 (29,49)	19,24 (20,24)	0,000
Ρεαλιστική απειλή [7-70]	31,62 (20,18)	27,98 (17,48)	0,000
Συμβολική απειλή [7-70]	43,27 (16,46)	35,08 (11,6)	0,000

* Μη-παραμετρικό κριτήριο Wilcoxon Signed Rank

στατιστικά σημαντικές, **επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι οι στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες είναι χειρότερες απ' ό,τι απέναντι στους Ουκρανούς**. Ενδιαφέρον, όμως, προκαλεί το εύρημα ότι ο ελληνικός πληθυσμός νιώθει μικρότερη ρεαλιστική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες συγκριτικά με τους μη Ουκρανούς. Θα μπορούσε αυτό να αποτελεί αντανάκλαση ενός φόβου του ελληνικού πληθυσμού που αφορά στην απώλεια υλικών προνομίων εξαιτίας της συνεχούς και διαρκούς εισροής των μη Ουκρανών προσφύγων στη χώρα τα τελευταία χρόνια; Ή θα μπορούσε να υπολανθάνει ένας πιο άμεσος φόβος, αυτός της σωματικής ακεραιότητας και ασφάλειας, εξαιτίας μιας διαστρέβλωσης ότι οι πρόσφυγες δεν είναι στην ουσία πρόσφυγες, αλλά φανατισμένοι τρομοκράτες; Άλλωστε, βιβλιογραφικά τεκμηριώνεται πως σχεδόν ο 1 στους 2 Ευρωπαίους διατηρούν την αντίληψη ότι οι τρομοκράτες παριστάνουν τους πρόσφυγες για να εισέλθουν στη χώρα (IPSOS, 2016).

Προσδιοριστικοί παράγοντες των στάσεων

Διερευνώντας τους προγνωστικούς παράγοντες των στάσεων, πραγματοποιήθηκε ξεχωριστή ανάλυση για τους μη Ουκρανούς και τους Ουκρανούς πρόσφυγες. Και στα δύο μοντέλα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, όμως, εισήχθησαν ταυτόχρονα (μέθοδος ENTER) παρόμοιοι προγνωστικοί παράγοντες, σύμφωνα τόσο με υποδείξεις της βιβλιογραφίας (π.χ. Cowling et al., 2019) ως προς το ποιοι μπορεί να είναι αυτοί (βιβλιογραφικό κριτήριο) όσο και με την προϋπόθεση ότι κατά τη διενέργεια μονοπαραγοντικών αναλύσεων εντοπίστηκαν να έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις προκαταλήψεις (στατιστικό κριτήριο). Πριν από την υλοποίηση της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, διασφαλίστηκε ότι τηρούνται όλες οι προϋποθέσεις της ανάλυσης (π.χ. πολυσυγγραμμικότητα κ.τ.λ.).

Στο πρώτο μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, με εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, οι προγνωστικοί παράγοντες που εισήχθησαν ταυτόχρονα ήταν το φύλο, η ηλικιακή ομάδα, η παρουσία ανήλικων παιδιών, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το μηνιαίο εισόδημα, η ρεαλιστική και συμβολική απειλή, η πολιτική ιδεολογία, η θρησκευτικότητα και η τάση να δίνει κανείς τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις. Το μοντέλο βρέθηκε να εξηγεί το 54,1% της συνολικής διακύμανσης των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες και ήταν στατιστικά σημαντικό: $F(10,400) = 49,33, p < 0,001$. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από αυτό, παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 7.

Πίνακας 7. Προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Φύλο	-3,06 [-6,96 – 0,84]	-0,05	-1,54	0,124
Ηλικία	-2,51 [-3,93 – -1,01]	-0,13	-3,46	0,000
Ανήλικα παιδιά	-4,41 [-9,03 – 0,21]	-0,07	-1,88	0,06
Εκπαίδευση	1,54 [-0,03 – 3,1]	0,08	1,93	0,05
Εισόδημα	1,16 [-0,3 – 2,63]	0,06	1,57	0,12
Ρεαλιστική απειλή	0,51 [0,38 – 0,64]	0,37	7,77	0,000
Συμβολική απειλή	0,07 [-0,1 – 0,24]	0,04	0,84	0,404
Πολιτική ιδεολογία	2,3 [1,84 – 2,76]	0,43	9,85	0,000
Θρησκευτικότητα	-0,03 [-0,21 – 0,15]	-0,01	-0,32	0,75
Κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις	-0,45 [-2,69 – 1,79]	-0,01	-0,4	0,692

Όπως διαφαίνεται και στον παραπάνω πίνακα, **οι στατιστικά πολύ σημαντικοί προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες είναι η ηλικιακή ομάδα, η ρεαλιστική απειλή και η πολιτική ιδεολογία.** Το εκπαιδευτικό επίπεδο και η παρουσία ανήλικων παιδιών δε βρέθηκε οριακά να είναι στατιστικά σημαντικά. Πιο ειδικά, ο πιο ισχυρός προγνωστικός παράγοντας βρέθηκε να είναι η πολιτική ιδεολογία ($\beta = 0,43$), ακολουθεί η ρεαλιστική απειλή ($\beta = 0,37$) και η ηλικιακή ομάδα ($\beta = -0,13$). Αναφορικά με την κατεύθυνση των συσχετίσεων, όσο κινείται προς την άκρα δεξιά η αυτο-αναφερόμενη πολιτική ιδεολογία τόσο πιο αρνητικές οι στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Ομοίως, όσο αυξάνεται το αίσθημα ρεαλιστικής απειλής τόσο αρνητικότερες και οι στάσεις. Αντίθετα και κατά πολύ ενδιαφέροντα τρόπο, όσο αυξάνεται η ηλικία μειώνονται οι αρνητικές στάσεις.

Συνεπώς, σε αντίθεση με τη διεθνή βιβλιογραφία, όπου οι πρεσβύτεροι έχουν τις πιο προκατειλημμένες στάσεις, ίσως εξαιτίας των συντηρητικών πεποιθήσεων (Cowling et al., 2019), στην παρούσα φάση οι νεότεροι είναι εκείνοι που τείνουν να είναι πιο προκατειλημμένοι. Η τρέχουσα πανδημία του κορωνοϊού έχει βρει τους νέους να δυσκολεύονται αισθητά σε ψυχολογικό επίπεδο, με διεθνείς αναφορές να μιλούν για μια σιωπηλή πανδημία ψυχικής υγείας που αφορά τα παιδιά, τους εφήβους και τους νέους (WHO, 2022), μειώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα ψυχικά αποθέματά τους και μουδιάζοντας την όποια ικανότητα να είναι ανεκτικοί στη

διαφορετικότητα, ανοιχτοί, διαλλακτικοί και εύκαμπτοι. Επιπλέον, με την τρέχουσα πανδημία, ο κίνδυνος μιας δεύτερης εντεινόμενης οικονομικής κρίσης ελλοχεύει, αφήνοντας τους περισσότερους από αυτούς τους νέους μετέωρους σε σχέση με τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Με δεδομένο αυτό το πλαίσιο, η προσφυγική κρίση και οι πρόσφυγες εμφανίζονται ως εμπόδια, αν όχι ως ανταγωνιστές, στην αγορά εργασίας ή σε οικονομικές διευκολύνσεις.

Η σημασία της άκρας δεξιάς αυτο-αναφερόμενης πολιτικής ιδεολογίας και της ρεαλιστικής απειλής στη διαμόρφωση προκαταλήψεων εις βάρος των προσφύγων είναι σε συμφωνία με τη διεθνή βιβλιογραφία (Cowling et al., 2019). Συγχρόνως, αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τη διεθνή βιβλιογραφία και τα θεωρητικά μοντέλα των προκαταλήψεων (π.χ. Stephan et al., 2009) η συμβολική απειλή δε φαίνεται να παίζει τόσο ρόλο. Αν και, όπως φαίνεται από τα περιγραφικά αποτελέσματα, ο ελληνικός πληθυσμός θεωρεί πως οι πρόσφυγες αποτελούν συμβολική απειλή, παρ' όλα αυτά δεν επηρεάζει αυτό τις προκαταλήψεις εις βάρος τους.

Ός προς το μοντέλο των στάσεων απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες, οι προγνωστικοί παράγοντες που συμπεριελήφθησαν στο μοντέλο ήταν το φύλο, το εισόδημα, η πολιτική ιδεολογία, η θρησκευτικότητα, το φιλοευρωπαϊκό συναίσθημα, η ρεαλιστική και συμβολική απειλή και η τάση των ερωτηθέντων να δίνουν τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις. Το μοντέλο βρέθηκε να εξηγεί το 28,1% της διακύμανσης και ήταν στατιστικά σημαντικό: $F(8,420) = 20,48$, $p = 0,000$. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 8.

Όπως μπορεί να διακρίνει κανείς και στον πίνακα, οι παράγοντες που

Πίνακας 8. Προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Φύλο	-3,99 [-7,28 - -0,7]	-0,1	-2,39	0,018
Εισόδημα	-1,11 [-2,12 - -0,11]	-0,09	-2,19	0,029
Πολιτική ιδεολογία	0,65 [0,32 - 0,98]	0,18	3,86	0,000
Θρησκευτικότητα	0,1 [-0,03 - 0,24]	0,07	1,5	0,133
Φιλοευρωπαϊκό συναίσθημα	-0,08 [-0,18 - 0,01]	-0,07	-1,73	0,084
Ρεαλιστική απειλή	0,21 [0,09 - 0,34]	0,19	3,28	0,001
Συμβολική απειλή	0,38 [0,2 - 0,56]	0,24	4,16	0,000
Κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις	-1,36 [-3,24 - 0,52]	-0,06	-1,43	0,155

παίζουν στατιστικά σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των στάσεων απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι το φύλο (οι άνδρες έχουν πιο αρνητικές στάσεις), το εισόδημα (όσο αυξάνεται το εισόδημα, μειώνονται οι αρνητικές στάσεις), η αυτο-αναφερόμενη πολιτική ιδεολογία (όσο κινείται προς την άκρα δεξιά, τόσο αρνητικότερες γίνονται οι στάσεις), η ρεαλιστική και η συμβολική απειλή (όσο αυξάνεται το αίσθημα τόσο αρνητικότερες και οι στάσεις). Ανάμεσα στους προγνωστικούς αυτούς παράγοντες, ο πιο ισχυρός ήταν η συμβολική απειλή, ενώ ακολουθούν η ρεαλιστική απειλή και η πολιτική ιδεολογία, το φύλο και το εισόδημα. Οι άνδρες και τα άτομα με χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό εισόδημα έχουν παραδοσιακά αρνητικότερες στάσεις απέναντι στις μειονότητες και στους μετανάστες. Όπως, επίσης, η σημασία των δυο ειδών της απειλής και της πολιτικής ιδεολογίας είναι τεκμηριωμένη από διεθνείς μελέτες (Cowling et al., 2019). Το ενδιαφέρον σημείο στα αποτελέσματα αυτά, όμως, είναι πως η συμβολική απειλή βρέθηκε να είναι σημαντικότερος παράγοντας από τη ρεαλιστική.

Αν κανείς εξετάσει τα δυο μοντέλα μαζί, κατανοεί ότι πράγματι οι προκαταλήψεις απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες ίσως να μην διαφέρουν ως προς την «ποσότητα», τον βαθμό δηλαδή των προκαταλήψεων, όπως φαινόταν μέχρι πρότινος από τα περιγραφικά αποτελέσματα, αλλά ίσως να έχουν και κάποιες «ποιοτικές» διαφορές. Αναμφισβήτητα, η πολιτική ιδεολογία και η απειλή παίζουν ρόλο ως προς τις στάσεις απέναντι και στους δύο πληθυσμούς (αν και αξίζει να σημειωθεί ότι ο πληθυσμός των μη Ουκρανών προσφύγων έχει ανομοιογένεια, καθώς περιλαμβάνει πολλές εθνικές ομάδες, σε αντίθεση με των Ουκρανών που είναι ομοιογενέστερος), **παρά ταύτα, στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες η ρεαλιστική απειλή είναι πιο σημαντική (η συμβολική δε διατηρεί καν στατιστικά σημαντική συσχέτιση), ενώ στους Ουκρανούς πρόσφυγες, η συμβολική είναι ο βασικός μοχλός διαμόρφωσης προκαταλήψεων.**

Ενδέχεται οι προκαταλήψεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες να αφορούν περισσότερο concrete, απτά, πράγματα και πρώτου επιπέδου διεργασίας. Να θεωρούνται, με άλλα λόγια, από τους συμμετέχοντες πιο θεμελιωδώς διαφορετικοί απ' ό,τι οι Ουκρανοί. Αντίθετα, οι Ουκρανοί γίνονται αντιληπτοί ως διαφορετικοί με πιο ραφιναρισμένους και συμβολικούς τρόπους. Δηλαδή, από την πλευρά των γηγενών, πρώτα κατοχυρώνει κανείς ότι δεν απειλείται η ίδια η απτή/πραγματική του υπόσταση και στη συνέχεια η συμβολική (κουλτούρα). Άρα, οι προκαταλήψεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες φαίνεται να αγγίζουν πιο πρώιμες και πρωταρχικές διεργασίες στον ελληνικό πληθυσμό, σε σχέση με τις προκαταλήψεις απέναντι στους Ουκρανούς.

Προκαταλήψεις απέναντι στους Πρόσφυγες: Απειλή vs. Ενσυναίσθηση

Στην επόμενη φάση της ανάλυσης, εξετάστηκε το εάν η ενσυναίσθηση ή η ρεαλιστική και συμβολική απειλή έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη διαμόρφωση των προκαταλήψεων, κατά παραλλαγή του ευρήματος των Pettigrew & Tropp (2008), ότι η ρεαλιστική και η συμβολική απειλή είναι ισχυρότεροι διαμεσολαβητές (mediator) της σχέσης ανάμεσα στην επαφή με μια εξω-ομάδα και τις προκαταλήψεις συγκριτικά με την ενσυναίσθηση.

Στην παρούσα ανάλυση, υπολογίστηκε μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, με εξαρτημένες μεταβλητές τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Προγνωστικοί παράγοντες ήταν η ρεαλιστική απειλή, η συμβολική απειλή και οι 4 διαστάσεις της ενσυναίσθησης: γνωστική ενσυναίσθηση, θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, φαντασία και προσωπική δυσφορία. Οι μεταβλητές εισήχθησαν ταυτόχρονα (μέθοδος Enter) και οι προϋποθέσεις της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης είχαν τηρηθεί. Τα αποτελέσματα του μοντέλου παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.

Όπως διαφαίνεται από τον παρακάτω πίνακα, η ρεαλιστική απειλή είναι ο σημαντικότερος προγνωστικός παράγοντας των στάσεων ($\beta = 0,42$). Ειδικότερα, όσο αυξάνεται το υποκειμενικό αίσθημα απειλής από τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες τόσο αρνητικότερες γίνονται οι στάσεις. Η συμβολική απειλή στο εν λόγω μοντέλο, όπως και σε εκείνο των προγνωστικών παραγόντων, δε φαίνεται να επηρεάζει τις στάσεις. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, όλες οι πτυχές της ενσυναίσθησης διαπιστώθηκε ότι επηρεάζουν τις στάσεις (όσο αυξάνεται η ενσυναίσθηση γίνονται λιγότερο αρνητικές οι στάσεις), σε αντίθεση με το εύρημα των Cowling et al. (2019), που δεν είχε επιβεβαιωμένη στατιστικά σημαντική επίδραση της ενσυναίσθησης. Ανάμεσα στις διαστάσεις της ενσυναίσθησης, η θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια

Πίνακας 9. Η σημασία της απειλής και της ενσυναίσθησης ως προβλεπτικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Ρεαλιστική απειλή	0,63 [0,51 – 0,75]	0,42	10,31	0,000
Συμβολική απειλή	0,1 [-0,04 – 0,24]	0,05	1,35	0,176
Γνωστική ενσυναίσθηση	-0,47 [-0,89 - -0,04]	-0,08	-2,17	0,03
Θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια	-1,71 [-2,12 - -1,3]	-0,3	-8,18	0,000
Φαντασία	-0,51 [0,86 - -0,17]	-0,09	-2,9	0,004
Προσωπική δυσφορία	-0,78 [-1,08 - -0,47]	-0,15	-5,02	0,000

εντοπίστηκε να έχει την ισχυρότερη συσχέτιση ($\beta = -0,3$) - η οποία πλησιάζει σε ισχύ την αντίστοιχη της ρεαλιστικής απειλής - και ακολουθούν η προσωπική δυσφορία, η φαντασία και η γνωστική ενσυναίσθηση. **Κατ' επέκταση, η ενσυναίσθηση είναι σημαντικός παράγοντας για τη βελτίωση των στάσεων, καθώς αποτελεί επαρκές αντίβαρο στη ρεαλιστική απειλή και κυρίως οι θυμικές της διαστάσεις, η έγνοια και η προσωπική δυσφορία.** Αξίζει να τονιστεί ότι όσο αυξάνεται η προσωπική δυσφορία (personal distress), η αμηχανία δηλαδή και το άβολο συναίσθημα που μπορεί να βιώνει κανείς σε έντονα φορτισμένες συναναστροφές, μειώνονται και πάλι οι αρνητικές στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες. **Ως εκ τούτου, η προκατάληψη εναντίον των προσφύγων δεν μπορεί να αποδοθεί σε μια αδυναμία/αμηχανία των ατόμων να διαχειριστούν έντονα φορτισμένες αλληλεπιδράσεις. Το αντίθετο, μάλιστα, όσοι ανέφεραν πως δυσκολεύονται σε τέτοιες συνθήκες, είχαν θετικότερες στάσεις.** Αν σκεφτεί κανείς ότι η συγκεκριμένη πτυχή της κλίμακας αφορά στη στροφή της προσοχής προς τον εαυτό (και ίσως συνδέεται με την αυτοπαράτηρηση), η εν λόγω στροφή μπορεί να οδηγή κάποιον να έχει καλύτερη επίγνωση της αδυναμίας του και της ευθύνης του σε αυτές τις διεργασίες και, επομένως, μπορεί να έχει περισσότερη συμπάθεια προς τον άλλον, αποδίδοντας τα αρνητικά συναισθήματα που βιώνει σε μια δική του δυσκολία.

Κατά συνέπεια, η ενίσχυση της ενσυναίσθησης και κυρίως της θυμικής, θα μπορούσε να αποτελεί έναν καλό αντισταθμιστικό παράγοντα στη ρεαλιστική απειλή και να συμβάλλει έτσι στη μείωση των προκατειλημμένων στάσεων.

Ενσυνειδητότητα, Ενσυναίσθηση και Ρεαλιστική Απειλή: η συμβολή τους στις προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων

Στη συνέχεια, μελετήθηκε ο βαθμός στον οποίο η ενσυνειδητότητα, δηλαδή η επίγνωση και η αποδοχή, μπορούν να προβλέψουν τον βαθμό των προκαταλήψεων. Σύμφωνα με δύο μοντέλα απλής γραμμικής παλινδρόμησης, τόσο η επίγνωση όσο και η αποδοχή βρέθηκαν να αποτελούν ισχυρούς και στατιστικά σημαντικούς προγνωστικούς παράγοντες των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες (Πίνακες 10 και 11).

Πίνακας 10. Απλή γραμμική παλινδρόμηση με προγνωστικό παράγοντα την επίγνωση και εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Επίγνωση (awareness)	-0,65 [-0,96 - -0,35]	-0,14	-4,19	0,000

Πίνακας 11. Απλή γραμμική παλινδρόμηση με προγνωστικό παράγοντα την αποδοχή και εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Αποδοχή (acceptance)	0,49 [0,24 – 0,74]	0,13	3,85	0,000

Όπως είναι πρόδηλο και στους δύο αυτούς πίνακες, η ενσυνειδητότητα αποτελεί προγνωστικό παράγοντα των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Ωστόσο, οι δύο διαστάσεις της δε λειτουργούν με τον προβλεπόμενο κατά τη θεωρία τρόπο. **Συγκεκριμένα, η επίγνωση, ως η σταθερή ικανότητα αυτοπαρατήρησης των σωματικών ερεθισμάτων, αντιλήψεων, σκέψεων και συναισθημάτων στο «εδώ και τώρα», βρέθηκε να συνδέεται αρνητικά με τις στάσεις, δηλαδή όσο πιο υψηλή η επίγνωση τόσο λιγότερες οι προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων. Αντίθετα, η αποδοχή, ως μια ουδέτερη στάση που υιοθετεί το άτομο απέναντι στα γεγονότα, χωρίς να τα ερμηνεύει, να τα επεξηγεί, να τα αναμασά ή να τα καταπνίγει, βρέθηκε να συνδέεται θετικά με τις προκαταλήψεις: δηλαδή όσο μεγαλύτερη η αποδοχή τόσο ισχυρότερες και οι προκαταλήψεις.** Το εύρημα αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία (π.χ. Hunsinger et al., 2014; Lueke & Gibson, 2015), αλλά ίσως να εξηγεί και τους λόγους που όταν η ενσυνειδητότητα αποτυπώνεται ως σταθερά της προσωπικότητας μπορεί να μην οδηγεί σε στατιστικά σημαντική επίδραση στις προκαταλήψεις. Αν η επίγνωση λειτουργεί αρνητικά στις προκαταλήψεις και η αποδοχή θετικά, οι δύο πτυχές λειτουργούν ακυρωτικά η μία στην άλλη, με αποτέλεσμα να μηδενίζεται η όποια επίδραση. Επίσης, το εύρημα αυτό υπογραμμίζει την ανάγκη εμβάθυνσης τόσο της έρευνας όσο και της κατανόησης της περίπλοκης σχέσης που μπορεί να έχει η ενσυνειδητότητα με τις προκαταλήψεις. **Παραδείγματος χάριν, αν η αποδοχή περιλαμβάνει την παρατήρηση των γεγονότων, αλλά υιοθετώντας μια ουδέτερη στάση απέναντι σε αυτά, η θετική συσχέτιση με τις προκαταλήψεις δε θα σήμαινε ότι ίσως αυτή η μη επικριτική διάθεση απέναντι στα γεγονότα είναι κατ' ουσίαν μια μη επικριτική στάση απέναντι στα εσωτερικά γεγονότα (προσωπικές σκέψεις και συναισθήματα), η οποία με τη σειρά της μπορεί να αποδυναμώνει και συναισθήματα που λειτουργούν ανασταλτικά στη γένεση του ρατσισμού, όπως είναι η ενοχή και η ντροπή;** Δηλαδή, η μη επικριτική διάθεση στα γεγονότα, μπορεί εξωτερικά να λειτουργούσε ως αποδοχή των άλλων, αλλά εσωτερικά μπορεί να αποδυναμώσει τους λόγους που οι άνθρωποι δεν σκέφτονται ρατσιστικά (π.χ. εσωτερική λογοκρισία). Την ίδια στιγμή, η θετική

Πίνακας 12. Ρεαλιστική απειλή, επίγνωση και στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες.

Μεταβλητή	Model 1		Model 2	
	B [95%CI]	β	B [95%CI]	β
Ρεαλιστική απειλή	0,83 [0,74 – 0,92..]	0,56	0,82 [0,73 – 0,91]	0,55
Επίγνωση	-	-	-0,58 [-0,85 - -0,3]	-0,13

και ισχυρή συσχέτιση με την επίγνωση, θα σήμαινε ότι μάλλον τα άτομα με μεγαλύτερη ροπή και ικανότητα προς την αυτοπαρατήρηση είναι σε καλύτερη θέση να ελέγχουν τον εσωτερικό τους κόσμο και να είναι πιο αναστοχαστικοί. **Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η καλλιέργεια της ενσυνειδητότητας στον βαθμό που ευνοεί τον αναστοχασμό (reflective functioning) και όχι την αντίδραση στα γεγονότα (reactive functioning) μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των προκαταλήψεων.**

Σε επόμενο στάδιο επιλέχθηκε να διερευνηθεί το κατά πόσο η επίγνωση μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στην επίδραση της ρεαλιστικής απειλής στις στάσεις (επιλέχθηκε η ρεαλιστική απειλή και όχι η συμβολική, γιατί η δεύτερη δε βρέθηκε να έχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες). Οπότε υπολογίστηκε ένα πρώτο μοντέλο απλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις και προγνωστικό παράγοντα τη ρεαλιστική απειλή και στη συνέχεια ένα δεύτερο μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με την ταυτόχρονη εισαγωγή και της επίγνωσης, προκειμένου να διερευνηθεί αν αλλάζει κάτι στους συντελεστές της ρεαλιστικής απειλής. Τα αποτελέσματα είναι ορατά στον Πίνακα 12.

Όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, δεν αλλάζει σχεδόν καθόλου ο συντελεστής της ρεαλιστικής απειλής, ύστερα από την προσθήκη της επίγνωσης. **Συνεπώς, η επίγνωση δε μειώνει την επίδραση της ρεαλιστικής απειλής στις προκαταλήψεις.** Με άλλα λόγια, το να αντιλαμβάνεται κανείς τους πρόσφυγες ως απειλή της δύναμης, της ασφάλειας και των υλικών προνομίων του επηρεάζει τις προκαταλήψεις εις βάρος τους, ακόμα κι αν είναι ικανός να αυτοπαρατηρείται ως προς αυτές τις αντιλήψεις, καθώς και ως προς τις συνακόλουθες σκέψεις και συναισθήματα.

Ακολούθως, εξετάστηκαν οι συσχετίσεις ανάμεσα στις πτυχές της ενσυναίσθησης και της ενσυνειδητότητας, ανεξάρτητα των προκαταλήψεων (Πίνακας 13). Όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί, **όσο μεγαλύτερη η αυτο-επίγνωση ενός ατόμου τόσο μεγαλύτερη και η ικανότη-**

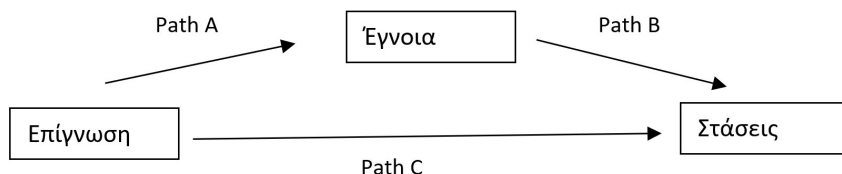
τά του να αλλάζει οπτικές γωνίες, να βιώνει έγνοια για τον άλλον, να ταυτίζεται με ήρωες λογοτεχνικών και άλλων έργων και να μειώνει/ διαχειρίζεται τα επίπεδα προσωπικής δυσφορίας του (ενδεχομένως μέσω αυτο-ρύθμισης των συναισθημάτων του). Αντίθετα, η αποδοχή εμφανίζεται να συνδέεται αρνητικά με τη θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, τη φαντασία και την προσωπική δυσφορία και καθόλου με τη γνωστική ενσυναίσθηση. Αναλυτικότερα, όσο αυξάνεται η αποδοχή ενός ατόμου τόσο μειώνεται η θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια του για τον άλλο, η ικανότητά του να ταυτίζεται με ήρωες λογοτεχνικών και άλλων έργων αλλά και τα επίπεδα προσωπικής του δυσφορίας. Φαίνεται, δηλαδή, και από αυτό το προφίλ των αποτελεσμάτων, όπως και από εκείνο που προέκυψε από τη σχέση ενσυνειδητότητας και προκαταλήψεων, ότι η αποδοχή μπορεί να βοηθά το άτομο να διαχειρίζεται τον δικό του εσωτερικό κόσμο (μη επικριτικά) - εξ ου και η αρνητική συσχέτιση με την προσωπική δυσφορία (που αποτελεί δείκτη της ενσυναίσθησης που αφορά τη σχέση κάποιου με τον εαυτό του) - αλλά δε βοηθά στη σχέση του με τους άλλους, όπως καθίσταται αντιληπτό από την αρνητική σχέση με τη θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια (πυχή της ενσυναίσθησης που αφορά τους άλλους). Κατά έναν ενδιαφέροντα τρόπο, η απουσία, στατιστικά, σημαντικής συσχέτισης με τη γνωστική ενσυναίσθηση ενδέχεται να υποδηλώνει πως η αποδοχή ίσως και να αφορά περισσότερο συναισθήματα και όχι σκέψεις, ωστόσο αυτό είναι μόνο μία υπόθεση και δεν προκύπτει εμπειρικά από τη συγκεκριμένη ανάλυση.

Πίνακας 13. Συσχετίσεις ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την ενσυνειδητότητα

Μεταβλητή	PT R	EC r	F R	PD R
Επίγνωση	0,3**	0,21**	0,21**	-0,09*
Αποδοχή	0,08	-0,13**	-0,24**	-0,45**

PT: Γνωστική ενσυναίσθηση, EC: θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, F: Φαντασία, PD: προσωπική δυσφορία

Γράφημα 2. Μοντέλο μεσολάβησης της θυμικής ενσυναίσθησης ανάμεσα στην επίγνωση και τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες

Πίνακας 14. Αποτελέσματα γραμμικής παλινδρόμησης μεσολάβησης

Path	B	Standard error
Path A	0,166	0,027
Path B	-2,829	0,177
Path C	-0,144	0,141

Στην τελευταία φάση της ανάλυσης εξετάστηκε ένα μοντέλο διαμεσο- λάβησης ανάμεσα στην επίγνωση, τη θυμική ενσυναίσθηση και τις προκαταλήψεις. Η επίδραση της επίγνωσης στις προκαταλήψεις διαμεσολαβείται από την καλλιέργεια θυμικής ενσυναίσθησης/έγνοιας (Γράφημα 2, Πίνακας 14).

Σύμφωνα με το Sobel test, η θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια βρέθηκε να μεσολαβεί τη σχέση ανάμεσα στην επίγνωση και τις προκαταλήψεις με στατιστικά πολύ σημαντικό τρόπο: Sobel test = -7,74, $p < 0,0001$.

Συμπερασματικά, φαίνεται από τα παραπάνω αποτελέσματα ότι η επίγνωση επιδρά στις προκαταλήψεις είτε μέσω καλλιέργειας της αναστοχαστικής λειτουργίας ή/και μέσω της καλλιέργειας της θυμικής ενσυναίσθησης.

Ηθικά Θεμέλια και Προκαταλήψεις

Στην τελευταία φάση της ανάλυσης, διερευνήθηκε η συσχέτιση των ηθικών θεμελίων με τις προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων και κυρίως ποιο από τα 5 θεμέλια έχει τη μεγαλύτερη βαρύτητα στο να προβλέπει τις προκαταλήψεις. Και τα 5 θεμέλια εισήχθησαν ταυτόχρονα στο μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 15.

Πίνακας 15. Ηθικά θεμέλια ως προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Βλάβη/Φροντίδα	-3,65 [-4,27 - -3,04]	-0,45	11,61	0,000
Δικαιοσύνη/Αμοιβαιότητα	-0,66 [-1,47 - 0,14]	-0,06	-1,62	0,105
Ενδο-ομάδα/Αφοσίωση	0,58 [0,004 - 1,16]	0,09	1,98	0,048
Εξουσία/Σεβασμός	1,53 [1,06 - 2]	0,28	6,39	0,000
Αγνότητα/Ιερότητα	0,27 [-0,17 - 0,7]	0,04	1,22	0,225

Όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς με βάση τον παραπάνω πίνακα, από τα 5 θεμέλια **μόνο η βλάβη/φροντίδα, η εξουσία/σεβασμός και οριακά η ενδο-ομάδα/αφοσίωση έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες**. Η ισχυρότερη συσχέτιση παρατηρείται με το ηθικό θεμέλιο της βλάβης/φροντίδας, με τα άτομα που σκοράρουν υψηλά σε αυτό το θεμέλιο, όταν καλούνται να λάβουν μια απόφαση ηθικής, να έχουν τα χαμηλότερα επίπεδα προκατειλημμένων στάσεων. Ισχυρή συσχέτιση με τις στάσεις παρατηρείται και ως προς το θεμέλιο που αφορά στην Εξουσία/Σεβασμό, όπου τα υψηλά επίπεδα στο εν λόγω θεμέλιο συνδέονται με αρνητικές στάσεις. Αντίθετα, η προγνωστική ικανότητα του θεμελίου της ενδο-ομάδας/αφοσίωσης είναι μεν στατιστικά σημαντική, αλλά συγκριτικά αδύναμη. Επομένως, τα άτομα που βασίζονται στις αποφάσεις τους στη φροντίδα και την προστασία ευάλωτων ομάδων έχουν θετικότερες στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες, ενώ όσοι δίνουν βαρύτητα στην υπακοή, τον σεβασμό, την ηγεσία και την προστασία έχουν αρνητικότερες στάσεις. Τα ευρήματα αυτά είναι σε συμφωνία με τη διεθνή βιβλιογραφία, όπου τα «εξατομικευμένα» θεμέλια συνδέονται με θετικότερες στάσεις και τα «συνδεδετικά» με τις προκαταλήψεις (Hadarics & Kende, 2018; Kugler et al., 2014; Low & Wui, 2016; Van de Vyver et al., 2016). Ωστόσο, η παρούσα μελέτη συνεισφέρει περαιτέρω υπογραμμίζοντας πως μερικά ηθικά θεμέλια δεν παίζουν ιδιαίτερο ρόλο και πως τελικά η βασική διάκριση που επηρεάζει τη διαμόρφωση των προκαταλήψεων αφορά στα θεμέλια Βλάβη/Φροντίδα vs. Εξουσία/Σεβασμός. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, τα ηθικά αυτά θεμέλια αποτελούν αντανάκλαση του πολιτικού και κοινωνικού συντηρητισμού, καθώς όσοι είναι πολιτικά και κοινωνικά πιο συντηρητικοί δίνουν περισσότερη έμφαση στο θεμέλιο της Εξουσίας/Σεβασμού συγκριτικά με τα άλλα, ενώ οι λιγότερο συντηρητικοί συνήθως δίνουν προτεραιότητα στη Βλάβη/Φροντίδα (Haidt & Graham, 2007). Από την άλλη, πρόσφατη μελέτη υπογραμμίζει την ψυχολογική διάσταση του θέματος, με το κίνητρο των ατόμων που δίνουν περισσότερη βαρύτητα στα «συνδεδετικά» θεμέλια να αφορά στη μείωση της ασάφειας και της απειλής, ενώ σε όσους δίνουν προτεραιότητα στα «εξατομικευμένα» να μην έχουν τέτοια κίνητρα, αλλά να οδηγούνται εκεί από την ενσυναίσθητική τους ευαισθησία (Strupp-Levitsky et al., 2020). Περαιτέρω επεξεργασία των αποτελεσμάτων θα φωτίσει και την περίπλοκη σχέση των θεμελίων αυτών, με τη θυμική ενσυναίσθηση και την επίγνωση.

Συνεπώς, η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και της ενσυνειδητότητας μπορεί να οδηγήσει μέσω διαφορετικών οδών στη μείωση των προκαταλήψεων.

Συμπεράσματα

Οι στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι στους πρόσφυγες, σε γενικές γραμμές, δε χαρακτηρίζονται αρνητικές, όταν αποτυπώνονται από τις αντίστοιχες κλίμακες. Εντούτοις, σε ερωτήματα που καταγράφουν τη ρεαλιστική και τη συμβολική απειλή, οι αρνητικές στάσεις αναδύονται πιο εύκολα, αποκαλύπτοντας τις δυσκολίες της ελληνικής κοινωνίας και ειδικά μιας μερίδας αυτής, για παράδειγμα των νέων, να είναι ανεκτικοί και ανοικτοί στη διαφορετικότητα των προσφύγων. Η ανεκτική στάση συνοδεύεται από μια προϋπόθεση συμμόρφωσης με τα ήθη, τα έθιμα και τους κανόνες της ελληνικής κοινωνίας. Αναμφίβολα, δεν είναι η ελληνική κοινωνία ανοιχτή ακόμα να επωφεληθεί από τους πρόσφυγες και από έναν δημιουργικό διάλογο και μια ουσιώδη συσχέτιση με εκείνους.

Οι αρνητικές στάσεις δε σταματάνε στους πρόσφυγες που προέρχονται από χώρες εκτός Ευρώπης, καθώς παρατηρούνται και απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες. Όμως, οι προκαταλήψεις απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι μικρότερου βαθμού και φαίνεται να μην αγγίζουν και, ως εκ τούτου, να μην υποκινούνται από τις πιο πρώιμες και πρωταρχικές διαδικασίες που εμπλέκονται στις προκαταλήψεις εις βάρος των μη Ουκρανών προσφύγων.

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες είναι η νεαρή ηλικία, η αυτο-αναφερόμενη άκρα δεξιά πολιτική ιδεολογία και το αίσθημα ρεαλιστικής απειλής. Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο, που αποτελεί τον πιο ισχυρό προγνωστικό παράγοντα, η ενσυναίσθηση με όλες τις πτυχές της, αλλά κυρίως με τη θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στις προκαταλήψεις που εγείρονται. Ομοίως και η ενσυνειδητότητα με τη διάσταση της αυξημένης αυτοπαρατήρησης στα εσωτερικά γεγονότα (αντιληπτικά ερεθίσματα, αντιλήψεις, σκέψεις και συναισθήματα) μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των προκαταλήψεων. Σίγουρα, η διάσταση της αποδοχής θέλει προσοχή, καθώς φαίνεται να αποδυναμώνει συναισθήματα που πιθανώς αναστέλλουν τον ρατσισμό, όπως η ενοχή. Ταυτοχρόνως, η καλλιέργεια της ενσυνειδητότητας, πέραν της ενίσχυσης της αναστοχαστικής λειτουργίας των ατόμων, μπορεί να αυξήσει τη θυμική ενσυναίσθηση, η οποία με τη σειρά της μειώνει τις προκαταλήψεις. Κατά τον ίδιο τρόπο, η καλλιέργεια των εξατομικευμένων ηθικών θεμελίων και η αποδυνάμωση των συνδεδετικών μπορεί, επίσης, να συντελέσει στη μείωση των προκαταλήψεων.

Πέραν, λοιπόν, των παρεμβάσεων ενσυνειδητότητας και

ενσυναίσθησης που μπορούν να μειώσουν τις προκαταλήψεις και, κατά συνέπεια, να λειτουργήσουν ως αντίβαρο στη ρεαλιστική απειλή, η ίδια η ρεαλιστική απειλή πρέπει να αποτελέσει στόχο εξειδικευμένης παρέμβασης. Από τη σκοπιά αυτή, οι τεχνικές γνωσιακής συμπεριφοριστικής θεραπείας που έχουν αρχίσει να εφαρμόζονται στο πεδίο των προκαταλήψεων είναι ένας πολλά υποσχόμενος δρόμος. Εφαρμόζοντας τεχνικές του κλινικού πεδίου, σε σχέση κυρίως με τις αγχώδεις διαταραχές, που στοχεύουν σε στρεβλές γνωσίες (distorted thinking) και δυσλειτουργικούς τρόπους διαχείρισης (coping), μπορεί κανείς να «θεραπεύσει» τις προκαταλήψεις, όπως ακριβώς και τις αγχώδεις διαταραχές (Birtel & Crisp, 2015).

Ωστόσο, όπως έχει ήδη ειπωθεί, το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυση θεώρησε τις στάσεις μια διάσταση, με το ένα άκρο να περιγράφει τις θετικές και το άλλο τις αρνητικές, σε συμφωνία με την κλίμακα που τις καταγράφει. Περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων πρέπει να κάνει μια διάκριση ανάμεσα στις θετικές και τις αρνητικές, σε συμφωνία με το πεδίο της Θετικής Ψυχολογίας που αναγνωρίζει πως τα θετικά και τα αρνητικά είναι ανεξάρτητα και αλληλένδετα (An et al., 2017). Σε αυτό το πλαίσιο, θα φωτιστεί όχι μόνο το ποιοι παράγοντες συντελούν στη διαμόρφωση αρνητικών στάσεων - κι άρα πρέπει να αποδυναμωθούν - αλλά και το ποιοι παράγοντες παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση θετικών. Άλλωστε, ο στόχος των σύγχρονων κοινωνιών θα έπρεπε να μετατοπιστεί από αυτόν της επίτευξης μιας ανεκτικής κοινωνίας σε μια συμπεριληπτική, πολυδιάστατη και ανθεκτική.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Alper, S. & Yilmaz, O. (2020). Does an abstract mind-set increase the internal consistency of moral attitudes and strengthen individualizing foundations? *Social Psychological & Personality Science*, 11(3), 326–335. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1948550619856309>
- Al Ramiah, A. & Hewstone, M. (2013). Intergroup contact as a tool for reducing, resolving, and preventing intergroup conflict: Evidence, limitations, and potential. *American Psychologist*, 68(7), 527–542.
- An, S., Ji, L.J., Marks, M. & Zhang, Z. (2017). Two sides of emotion: exploring positivity and negativity in six basic emotions across cultures. *Frontiers in Psychology*, 8(610), 1-14.
- Barnett, M. D., Öz, H. & Marsden, A. D. (2018). Economic and Social Political Ideology and Homophobia: The Mediating Role of Binding and Individualizing Moral Foundations. *Archives of sexual behavior*, 47(4), 1183–1194. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s10508-017-0989-2>

- Batson, C. D., Polycarpou, M. P., Harmon-Jones, E., Imhoff, H. J., Mitchener, E. C., Bednar, L. L., Klein, T. R. & Highberger, L. (1997). Empathy and attitudes: can feeling for a member of a stigmatized group improve feelings toward the group? *Journal of personality and social psychology*, 72(1), 105–118. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037//0022-3514.72.1.105>
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5–34.
- Birtel, M. D. & Crisp, R. J. (2015). Psychotherapy and social change: utilizing principles of cognitive-behavioral therapy to help develop new prejudice-reductions interventions. *Frontiers in Psychology*, 6, 1771. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01771>
- Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., Segal, Z. V., Abbey, S., Specia, M., Velting, D. & Devins, G. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11(3), 230–241. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1093/clipsy.bph077>
- Bobo, L. (1983). Whites' opposition to busing: Symbolic racism or realistic group conflict? *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(6), 1196–1210.
- Cardaciotto, L., Herbert, J. D., Forman, E. M., Moitra, E. & Farrow, V. (2008). The assessment of present-moment awareness and acceptance: the Philadelphia Mindfulness Scale. *Assessment*, 15(2), 204–223. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1073191107311467>
- Cowling, M. M., Anderson, J. R. & Ferguson, R. (2019). Prejudice-relevant correlates of attitudes towards refugees: A meta-analysis. *Journal of Refugee Studies*, 32(3), 502–524.
- Czaika, M. & Di Lillo, A. (2018). The geography of anti-immigrant attitudes across Europe, 2002–2014. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 44(15), 2453–2479.
- Davidov, E., Seddig, D., Gorodzeisky, A., Raijman, R., Schmidt, P. & Semyonov, M. (2020). Direct and indirect predictors of opposition to immigration in Europe: Individual values, cultural values, and symbolic threat. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 46(3), 553–573.
- Davis, M. H. (1980). *Interpersonal Reactivity Index*. Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Davis, M. H. (1983). The effects of dispositional empathy on emotional reactions and helping: A multidimensional approach. *Journal of Personality*, 51(2), 167–184.
- Decety, J. & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral & Cognitive Neuroscience Reviews*, 3(2), 71–100.
- De Coninck, D. (2020). Migrant categorizations and European public opinion: Diverging attitudes towards immigrants and refugees. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 46(9), 1667–1686.
- De Coninck, D. (2022). The refugee paradox during wartime in Europe: How Ukrainian and Afghan refugees are (not) alike. *International Migration Review*. doi:10.1177/01979183221116874.
- De Corte, K., Buysse, A., Verhofstadt, L. L., Roeyers, H., Ponnet, K. & Davis, M. H. (2007). Measuring empathic tendencies: Reliability and validity of the Dutch version of the interpersonal reactivity index. *Psychologica Belgica*, 47(4), 235–260.
- Dovidio, J. F. (2001). On the nature of contemporary prejudice: the third wave. *Journal of Social Issues*, 57(4), 829–849.

- Eberth, J. & Sedlmeier, P. (2012). The effects of mindfulness mediation: a meta-analysis. *Mindfulness*, 3(3), 174-189. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s12671-012-0101-x>
- European Commission. (2022a). Fleeing Ukraine: Access to accommodation and housing. Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/strongereurope-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeingwar-ukraine/fleeing-ukraine-access-accommodation-and-housing_en
- European Commission. (2022b). Eurobarometer: Europeans approve EU's response to the war in Ukraine. Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2784
- Gervais, S. J., & Hoffman, L. (2013). Just think about it: Mindfulness, sexism and prejudice toward feminists. *Sex Roles: A Journal of Research*, 68(5-6), 283–295. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s11199-012-0241-4>
- Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366–385. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/a0021847>
- Grossman, P. (2015). Mindfulness: awareness informed by an embodied ethic. *Mindfulness*, 6(1), 17-22.
- Gu, J., Strauss, C., Bond, R. & Cavanagh, K. (2015). How do mindfulness-based cognitive therapy and mindfulness-based stress reduction improve mental health and well-being? A systematic review and meta-analysis of meditation studies. *Clinical Psychology Review*, 37, 1 -12. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2015.01.006>
- Hadarics, M. & Kende, A. (2017a). A closer look at intergroup threat within the dual process model framework: The mediating role of moral foundations. *Psychological Thought*, 10(1), 167-177.
- Hadarics, M. & Kende, A. (2018). The dimensions of generalized prejudice within the dual-process model: The mediating role of moral foundations. *Current Psychology*, 37(4), 731-739. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s12144-016-9544-x>
- Haghighat, R. (2007). The development of the Brief Social Desirability Scale. *Europe's Journal of Psychology*, 3(4). Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.5964/ejop.v3i4.417>
- Haidt, J. & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98–116.
- Haidt, J. & Kesebir, S. (2010). Morality. In *Handbook of social psychology*, Vol. 2, 5th ed. (pp. 797–832). John Wiley & Sons, Inc. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1002/9780470561119.socpsy002022>.
- Hannikainen, I. R. Hudson, N. W., Chopik, W. J., Briley, D. A. & Derringer, J. (2020). Moral migration: desires to become more empathic predict changes in moral foundations. *Journal of Research in Personality*, 88, 104011.
- Hartley, L. & Pedersen, A. (2007). Asylum seekers: How attributions and emotion affect Australians' views on mandatory detention of "the other." *Australian Journal*

- of *Psychology*, 59(3), 119–131.
- Haslam, N. & Holland, E. (2012). Attitudes towards asylum seekers: The Australian experience. Στο D. Bretherton & N. Balvin (Επιμ.), *Peace Psychology in Australia* (σ. 107–120). Springer.
- Hayes, S. C., Niccolls, R., Masuda, A. & Rye, A.K. (2002). Prejudice, terrorism, and behavior therapy. *Cognitive & Behavioral Practice*, 9(4), 296-301. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S1077-7229\(02\)80023-2](https://doi.org/10.1016/S1077-7229(02)80023-2)
- Hunsinger, M., Livingston, R. & Isbell, L. (2014). Spirituality and intergroup harmony: mediation and racial prejudice. *Mindfulness*, 5(2), 139-144.
- International Organization for Migration (IOM). (2016). IOM counts 3,771 migrant fatalities in Mediterranean in 2015. Ανακτήθηκε από <https://www.iom.int/news/iom-counts-3771-migrant-fatalities-mediterranean-2015>
- Ipsos, M. (2016). *Global views on immigration and the refugee crisis*. London: Ipsos MORI.
- Islam, M. R. & Jahjah, M. (2001). Predictors of young Australians' attitudes toward aboriginals, Asians and Arabs. *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 29(6), 569–579.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: past, present, and future. *Clinical Psychology: Science & Practice*, 10(2), 144-156. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1093/clipsy.bpg016>
- Kalkan, K. O., Layman, G. C. & Uslaner, E. M. (2009). “Bands of others”? Attitudes toward Muslims in contemporary American society. *Journal of Politics*, 71(3), 847–862.
- Kang, Y., Gruber, J. & Gray, J. R. (2013). Mindfulness and de-automatization. *Emotion Review*, 5(2), 192-201. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1754073912451629>
- Kertzer, J. D., Powers, K. E., Rathbun, B. C. & Iyer, R. (2014). Moral support: how moral values shape foreign policy attitudes. *Journal of Politics*, 76(3), 825-840.
- Khoury, B., Sharma, M., Rush, S. E. & Fournier, C. (2015). Mindfulness-based stress reduction for healthy individuals: a meta-analysis. *Journal of Psychosomatic Research*, 78(6), 519-528. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2015.03.009>
- Kugler, M., Jost, J. T. & Noorbaloochi, S. (2014). Another look at moral foundations theory: do authoritarianism and social dominance orientation explain liberal-conservative differences in moral intuitions? *Social Justice Research*, 27(4), 413-431.
- Low, M. & Wui, M. G. L. (2016). Moral foundations and attitudes towards the poor. *Current Psychology*, 35(4), 650-656.
- Lueke, A. & Gibson, B. (2015). Mindfulness meditation reduces implicit age and race bias: the role of reduced automaticity of responding. *Social Psychological & Personality Science*, 6(3), 284-291.
- Malka, A., Osborne, D., Soto, C. J., Greaves, L. M., Sibley, C. G. & Leikes, Y. (2016). Binding Moral Foundations and the Narrowing of Ideological Conflict to the Traditional Morality Domain. *Personality & social psychology bulletin*, 42(9), 1243–1257. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0146167216653936>
- Martin, I. (2022). The war in Ukraine: A migration crisis like no other. Ανακτήθηκε από

- <https://www.policycenter.ma/publications/war-ukraine-migration-crisis-no-other>
 Métayer, S. & Pahlavan, F. (2014). Validation of the Moral Foundations Questionnaire in French. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 27(2), 79-107.
- Morgan, M. C., Cardaciotto, L. A., Moon, S. & Marks, D. (2020). Validation of the Philadelphia Mindfulness Scale on experienced meditators and nonmeditators. *Journal of Clinical Psychology*, 76(4), 725-748.
- Nicol, A. A. M. & De France, K. (2018). Mindfulness: relations with prejudice, social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *Mindfulness*, 9, 1916-193.
- Nilsson, H. & Kazemi, A. (2016). Reconciling and thematizing definitions of mindfulness: the big five of mindfulness. *Review of General Psychology*, 20(2), 183-193. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/gpr0000074>
- Pettigrew, T. F. & Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6), 922-934.
- Price-Blackshear, M. A., Kamble, S. V., Mudhol, V., Sheldon, K. M. & Bettencourt, B. A. (2017). Mindfulness practices moderate the association between intergroup anxiety and outgroup attitudes. *Mindfulness*, 8, 1172-1183.
- Pulos, S., Elison, J. & Lennon, R. (2004). The hierarchical structure of the Interpersonal Reactivity Index. *Social Behavior & Personality*, 32(4), 355-360.
- Santamaría-García, H., Baez, S., García, A. M., Flichtentrei, D., Prats, M., Mastandueno, R., Ibáñez, A. (2017). Empathy for others' suffering and its mediators in mental health professionals. *Scientific Reports*, 7(1), 6391.
- Schimchowitsch, S. & Rohmer, O. (2016). Can we reduce our implicit prejudice toward persons with disability? The challenge of meditation. *International Journal of Disability, Development & Education*, 63(6), 641-650.
- Schweitzer, R., Perkoulidis, S., Krome, S., Ludlow, C. & Ryan, M. (2005). Attitudes towards refugees: The dark side of prejudice in Australia. *Australian Journal of Psychology*, 57(3), 170-179.
- Sears, D. O. & Henry, P. J. (2003). The origins of symbolic racism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 259.
- Smith, I. H., Aquino, K., Koleva, S. & Graham, J. (2014). The moral ties that bind... even to out-groups: the interactive effect of moral identity and the binding moral foundations. *Psychological Science*, 25(8), 1554-1562. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0956797614534450>
- Soysa, C. K. & Wilcomb, C. J. (2015). Mindfulness, self-compassion, self-efficacy, and gender as predictors of depression, anxiety, stress and well-being. *Mindfulness*, 6, 217-226. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s12671-013-0247-1>
- Stephan, W. G., Boniecki, K. A., Ybarra, O., Bettencourt, A., Ervin, K. S. et al. (2002). The role of threats in the racial attitudes of Blacks and Whites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(9), 1242-1254.
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. Στο S. Oskamp (Επιμ.), *Reducing prejudice and discrimination* (σ. 23-45). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. & Bachman, G. (1999). Prejudice toward immigrants. *Jour-*

- nal of Applied Social Psychology*, 29(11), 2221–2237.
- Stephan, W. G., Ybarra, O., Martinez, C. M., Schwarzwald, J. & Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel: An integrated threat theory analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 559–576.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. & Morrison, K. R. (2009). Intergroup threat theory. Στο T. D. Nelson (Επιμ.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (σ. 43–59). Psychology Press.
- Strupp-Levitsky, M., Nooraloochi, S., Shipley, A. & Jos, J.T. (2020) Moral “foundations” as the product of motivated social cognition: Empathy and other psychological underpinnings of ideological divergence in “individualizing” and “binding” concerns. *PLoS (Public Library of Studying) medicine One* 15(11), e0241144.
- Teper, R., Inzlicht, M. & Page-Gould, E. (2011). Are we more moral than we think? Exploring the role of affect in moral behavior and moral forecasting. *Psychological Science*, 22(4), 553–558.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2016b). Global trends: Forced displacement in 2015. Copenhagen: UNHCR.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2022). Global trends: Forced displacement in 2021. Copenhagen: UNHCR.
- United Nations Secretary General. (2016). In safety and dignity: Addressing large movements of refugees and migrants. Ανακτήθηκε από http://www.un.org/pga/70/wpcontent/uploads/sites/10/2015/08/21-Apr_Refugees-and-Migrants-21-April-2016.pdf.
- Van de Vyver, J., Houston, D.M., Abrams, D. & Vasilevic, M. (2016). Boosting belligerence. How the July 7, 2005, London bombings affected liberals’ moral foundations and prejudice. *Psychological Science*, 27(2), 169-177. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0956797615615584>
- Verhaeghen, P. & Aikman, S.N. (2019). How the mindfulness manifold relates to the five moral foundations, prejudice, and awareness of privilege. *Mindfulness*, 11, 241-254.
- Weinstein, N., Brown, K. W. & Ryan, R.M. (2009). A multi-method examination of the effects of mindfulness on stress attribution, coping, and emotional well-being. *Journal of Research in Personality*, 43(3), 374-385. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2008.12.008>
- Wike, R., Stokes, B. & Simmons, K. (2016). Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs. *Pew Research Center*, 11, 2016. Ανακτήθηκε από <https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2016/07/Pew-Research-Center-EU-Refugees-and-National-Identity-Report-FINAL-July-11-2016.pdf>
- World Health Organization (2022). World mental health report: transforming mental health for all. Geneva: WHO.
- Yusainy C. & Lawrence, C. (2014). Relating mindfulness and self-control to harm to the self and to others. *Personality & Individual Differences*, 64, 78-83. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.02.015>